
ΚΟΥΚΕΣΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

σύγχρονοι
εν-τοπισμοί της
μνήμης

ΙΟΥΛΙΟΣ 2020

σύγχρονοι εν-τοπισμοί της μνήμης

Επιβλέπων:
Γιαννούδης Σωκράτης

Επιμέλεια:
Κουκέση Χριστίνα

ΙΟΥΛΙΟΣ 2020

Με την ολοκλήρωση της εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου Σωκράτη Γιαννούδη για την συνεργασία, την βοήθεια, την καθοδήγηση και τις επιστημονικές του υποδείξεις. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου για την υποστήριξη, την Ξένια, την Μαριντίνα, τον Σέργιο για τη συνεχή ενθάρρυνση και υπομονή τους και φίλους και φίλες για το χρόνο τους και τις βοηθητικές συζητήσεις.

περιεχόμενα

0.0 εισαγωγικά | 9

1.0 η συλλογική μνήμη στον φυσικό χώρο | 16

- 1.1 συλλογική μνήμη _ ο Maurice Halbwachs και οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές
- 1.2 η συλλογική μνήμη ως λήθη
- 1.3 τα χωρικά πλαίσια της μνήμης
- 1.4 εκφραστικές συμπεριφορές και συλλογική μνήμη
- 1.5 τα ίχνη
- 1.6 συμπερασματικά

2.0 νεωτερικότητα και μετά | 36

- 2.1 οι τόποι μνήμης και η επινόηση της παράδοσης
- 2.2 το αρχείο και η μνήμη
- 2.3 μετέωροι χώροι της μνήμης
- 2.4 Soja και Thirdspace
- 2.5 συμπερασματικά

3.0 συλλογική μνήμη και ψηφιακός χώρος | 60

- 3.1 τα δίκτυα πληροφορίας ως κοινωνικά δίκτυα
- 3.2 η μνήμη στην ψηφιακή κουλτούρα
- 3.3 η εγγραφή της μνήμης στον ψηφιακό χώρο
- 3.4 συμπερασματικά

4.0 διαμεσολαβούμενες αστικές εμπειρίες | 78

- 4.1 locative media και αστική εμπειρία
- 4.2 συλλογική συγγραφή _ τοποθετώντας αφηγήσεις
- 4.3 διαμεσολαβούμενες αστικές εμπειρίες

5.0 συμπεράσματα έρευνας | 98

...τίποτα το γραφικό δεν θα υπήρχε, κι ούτε γραφική θα φαινόταν σήμερα αν η Μαυριλία παρέμενε όπως ήταν, άλλωστε μια μητρόπολη έχει κι αυτό το καλό, ότι μέσα από αυτό που έγινε μπορεί να θυμάται κανείς με νοσταλγία αυτό που ήταν.

Καλά θα κάνετε να μην τους πείτε ότι μερικές φορές διαφορετικές πόλεις διαδέχονται η μία την άλλη στον ίδιο χώρο και με το ίδιο όνομα, ότι γεννιούνται και πεθαίνουν χωρίς να γνωρίσει η μία την άλλη, χωρίς να επικοινωνούν μεταξύ τους. Μερικές μάλιστα φορές ακόμα και τα ονόματα κατοίκων παραμένουν ίδια, ακόμα και η προφορά των λέξεων, ακόμα και οι γραμμές των προσώπων τους· αλλά οι θεοί που κατοικούν πίσω από τα ονόματα και πάνω από τους τόπους έφυγαν χωρίς να πουν τίποτα, και στη θέση τους κούρνιασαν ξένοι θεοί. Είναι μάταιο να αναρωτηθεί κανείς αν αυτοί είναι καλύτεροι ή χειρότεροι από τους αρχαίους, αφού μεταξύ τους δεν υπάρχει καμία σχέση, έτσι όπως οι παλιές καρτποστάλ δεν απεικονίζουν τη Μαυριλία όπως ήταν, αλλά μια άλλη πόλη που όπως τυχαίως ονομαζόταν Μαυριλία σαν αυτή.

ο.ο εισαγωγικά

Ο συλλογισμός μας ξεκινά μέσα ένα απόσπασμα του Italo Calvino, σε μία από τις περιγραφές του για την πόλη και τη μνήμη. Η μνήμη δε νοείται διακριτά από το χώρο και το χρόνο και ένας τρόπος να συλλάβουμε το πέρασμα του χρόνου είναι μέσω του υλικού περιβάλλοντος γύρω μας. Η κοινωνική εντύπωση ότι αντίθετα από το χρόνο, οι χώροι διαρκούν, κάνει να φαίνεται εύλογο ότι οι άνθρωποι αποθέτουν τη μνήμη τους σε χωρικές διατάξεις οριστικοποιώντας όσο μπορούν ενάντια στη φθορά του χρόνου και τις δράσεις των επερχόμενων, ένα παρελθόν. Η μία όψη της σχέσης μνήμης και χώρου και η πιο προφανής, αφορά την ίδρυση τόπων συλλογικής μνήμης. Παράλληλα, ο αρχιτέκτονας Σταύρος Σταυρίδης αναφέρει ότι η συλλογική μνήμη 'ιδρύει χώρο', αντιμετωπίζοντας την πρόκληση της ετερογένειας, παγιώνοντας χωρικές σχέσεις στο πέρασμα του χρόνου, που υπονοούν διάρκεια ή σταθερότητα.

Τι εννοούμε όμως με τον όρο μνήμη; Η μνήμη δεν είναι μία. Κάτω από αυτόν τον ευρύ όρο διασταυρώνονται τα νευρωνικά δίκτυα (βιολογικές λειτουργίες) με τις πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις της μνήμης, που περιλαμβάνουν ριζικά διαφορετικούς μεταξύ τους τρόπους έκφρασης όπως οι αφηγήσεις, ο μύθος, τα μνημεία, η ιστοριογραφία και η τελετουργία. Κάτι τέτοιο είναι κατανοητό, καθώς η μνήμη μπορεί να έχει πολλές μορφές¹. Αναφερόμαστε σε μνήμες προσωπικές, ιστορικές, συλλογικές, αυτοβιογραφικές. Καθεμία από αυτές τις μορφές μνήμης ανακαλεί μια διαφορετική της διάσταση και τρόπους κατανόησής της. Στο παρόν κείμενο θα περιοριστούμε στη μελέτη της συλλογικής μνήμης.

Έναυσμα για τη δεδομένη έρευνα αποτέλεσε η παρούσα συγκυρία της περιόδου που διανύεται και χαρακτηρίζεται από το τέλος των μεγάλων αφηγήσεων [Big Narratives] και την αρχή των μεγάλων δεδομένων [Big Data]. Ο Zygmunt Bauman επισημαίνει ότι σήμερα διανύουμε τη 'ρευστή' περίοδο της νεωτερικότητας [liquid modernity], που δεν εξαρτάται πλέον από μόνιμες εγκαταστάσεις, εδραιωμένες σχέσεις αλληλεξάρτησης και αμετακίνητους εξοπλισμούς. Το κοινωνικό έρεισμα με το οποίο καλείται να αναμετρηθεί η συλλογική μνήμη

είναι οι σύγχρονες ταχύτητες, η προσωρινότητα της κατοίκησης, καθώς και η αβεβαιότητα για το μέλλον. Μια τέτοια μεταβολή επιτρέπει να αντιληφθούμε την ως τώρα αγκιστρωμένη συλλογική μνήμη σε συγκεκριμένους τόπους, μνημεία, κείμενα και συσχετισμένη με κοινότητες που συνενώνονται γύρω από την κοινή οικογενειακή, εθνική ή κοινωνική ταυτότητα², προσφέροντας την αίσθηση της ιστορικής συνέχειας, ως μια όλο και περισσότερο ρευστή υπόθεση. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, η μνήμη ταξιδεύει κατα μήκος των μεταναστευτικών ροών. Στον ψηφιακό κόσμο προωθείται μέσα από κάμερες σε smartphone και υπολογιστές με απρόβλεπτους τρόπους. «Με τη σειρά της η μνήμη, γίνεται αντιληπτή, όχι ως κάτι που 'παραμένει', αλλά κυκλοφορεί, ταξιδεύει, μεταναστεύει, ως μια διαδικασία, μια υπόθεση που είναι συνέχεια υπό κατασκευή, μια εργασία σε συνεχή εξέλιξη και όχι ως τεκμηριωμένο αντικείμενο» (Bond, Craps, Vermeulen, 2017).

Αναγνωρίζουμε ότι στη σύγχρονη 'ρευστή' εμπειρία οι άνθρωποι έλκονται από απλοποιημένα συναισθήματα και τείνουν να κοιτούν νοσταλγικά το παρελθόν ή αισθητικοποιούν αποσπασματικά τα υλικά του κατάλοιπά επενδύοντάς τα με προκαθορισμένα νοήματα. Η λατρευτική προσκόλληση στο παρελθόν και τις υλικές αναπαραστάσεις της μνήμης, υποδηλώνει μια βαθιά ανάγκη για σύνδεση με αυτό που κάποτε υπήρξε. Στρεφόμενος στο παρελθόν, ο άνθρωπος προσπαθεί να κατανοήσει και να διδαχτεί, όπου κάθε διαδικασία γνώσης είναι και διαδικασία απόδοσης νοήματος. Στην παρούσα της νοσταλγίας προσανατολίζεται σε απωθημένες όψεις του παρελθόντος με τρόπο τέτοιο ώστε να αμφισβητούνται τα δεδομένα σχήματα, να κάνει ανοίκειο το οικείο και ανοιχτό σε ερμηνείες. Με αυτή τη λογική, η μνήμη δεσμεύεται όχι από τη γραμμική λογική της συνέχειας, αλλά κινητοποιείται από την κριτική παράθεση αφηγήσεων που καλούν σε ανακυκλικές πορείες και ολοένα καινούργιες ερμηνείες δημιουργώντας μια δημοκρατικότερη συνθήκη, από οποιαδήποτε άλλη συσχέτιση που μεροληπτεί υπέρ ενός λαμπερού παρελθόντος, απέναντι σε ένα θαμπό και μελαγχολικό παρόν.

Το ζήτημα της ανασύστασης της συλλογικής μνήμης που αναδύεται επίκαιρο σήμερα, δεν μπορεί να αφορά ούτε την επιστροφή, ούτε την επανάληψη. Προς αυτή την κατεύθυνση έχει συνεισφέρει η γενικώς αποδεκτή κατανόηση της κοινωνικής μνήμης ως όχι μόνο 'του παρελθόντος', όπως ορίστηκε από τον Αριστοτέλη, αλλά ως 'το συνεχές έργο μιας ανακατασκευαστικής φαντασίας στο παρόν' καθιστώντας το παρελθόν ένα δυνητικό περιβάλλον «ένα πεδίο δυνατοτήτων, ένα πολυδαίδαλο και πολύμορφο δίκτυο από εναλλακτικές τροχιές» (Σταυρίδης, 2006:34), με την ανάγνωσή του να συνιστά στην ουσία μια διαδικασία όπου κάθε εποχή μπορεί και δικαιούται να «ξαναδιαβάσει όλες τις προηγούμενες» (Λιάκος, 2007:11). Η μνήμη έρχεται στο προσκήνιο για να επανερμηνεύσει και επαναπροσδιορίσει χωρικές και χρονικές σχέσεις εντάσσοντάς τις στα πλαίσια της άμεσης εμπειρίας, όπου αντί να ανακαλεί, συγκρίνει. Με άλλα λόγια:

το εκάστοτε παρόν, και όχι το παρελθόν, είναι εκείνο που τη δεσμεύει και την καθιστά ενεργό. Στο εκάστοτε παρόν τελείται η σύγκριση που αποδίδει νέο νόημα σε ότι έχει μείνει από το παρελθόν, η σύγκριση είναι που καθιστά το παρελθόν μοναδικό στο παρόν της ερμηνείας του. Η εμπειρία της ασυνέχειας του χρόνου μπορεί κινητοποιήσει κατασκευές συλλογικής αναφοράς στο παρελθόν που να υφαίνονται με τη δραστηριοποίηση πολλαπλών χωρικών συσχετίσεων (Σταυρίδης, 2006:34).

¹ Ο Paul Connerton επισημαίνει ότι ένας ακόμη από τους λόγους που καθιστά τη μελέτη της μνήμης τόσο περίπλοκη είναι η ίδια η πολυσημία του όρου (Connerton, 2006:21), καθώς με τον όρο μνήμη περιγράφουμε την ιδιότητα, τη διαδικασία, το αντικείμενο της μνήμης, ακόμη και το τελικό προϊόν της αναμνηστικής διαδικασίας.

² Η σημερινή κινητικότητα και οι νέες σχέσεις χώρου χρόνου φέρουν σημαντικές αλλαγές στον τρόπο που η μνήμη δεσμεύεται μέχρι τώρα σε συγκεκριμένα γεωγραφικά πλαίσια ως το πολιτισμικό προϊόν μιας ομάδας (Halbwachs) ή κοινοτήτων (Assman), που οριοθετούνταν από τα σύνορα του έθνους κράτους ως προνομιούχο πολιτιστική μονάδα του νεωτερισμού (Nora).

στόχος - μεθοδολογικό πλαίσιο

Στόχος της έρευνας είναι η ανάλυση και αξιολόγηση των δυνατοτήτων των ψηφιακών εφαρμογών στη δημιουργία ενός υβριδικού αστικού περιβάλλοντος, που να μπορεί να ανταποκρίθαι στην ανάγκη ενός σύγχρονου τρόπου καταγραφής της συλλογικής μνήμης. Η οπτική μας δεν προσανατολίζεται μόνο στην ενδυνάμωση της σχέσης της συλλογικής μνήμης και του αστικού χώρου στο παρόν, αλλά και την επαναδιαπραγμάτευση της με το παρελθόν, μέσω του εμπλουτισμού του αστικού χώρου με εναλλακτικές χωρικές ερμηνείες και αφηγήσεις. Πιο συγκεκριμένα, επιθυμούμε να διερευνήσουμε τη δυνατότητα ενσωμάτωσης της συλλογικής μνήμης στο αστικό τοπίο, με την εισαγωγή αόρατων-διαφανών τεχνολογιών για τη δημιουργία ενός παλίμψηστου, όπου διαφορετικές χρονικές στιγμές, αλλά και διαφορετικές αφηγήσεις υφαίνονται σε μία και μόνη συνθήκη, που ενσωματώνει υλικά και άυλα δεδομένα. Με αυτό τον τρόπο, δίνεται η δυνατότητα αλληλεπίδρασης με τη συλλογική μνήμη της πόλης, καθώς κάτοικοι και επισκέπτες μπορούν να προσθέσουν νέες μνήμες, να τις συσχετίζουν με τις ήδη υπάρχουσες, να σχολιάζουν άλλες κτλ, ενώ παράλληλα ανοίγεται ένα πεδίο διαλόγου για την ίδια τη μνήμη του τόπου, που δε συγκεντρώνεται μόνο γύρω από τις υλικές αναπαραστάσεις της μνήμης, αλλά αναδεικνύει μια πολλαπλότητα χωρικών ιστοριών. Για να προσεγγίσουμε το ερώτημα αυτό, αρχικά διερευνήθηκε η έννοια της συλλογικής μνήμης, όπως διατυπώθηκε από τον κοινωνιολόγο Maurice Halbwachs.

Το πλαίσιο προσέγγισης αποτελείται από τρία βασικά στάδια, τα οποία και αλληλοτροφοδοτούνται. Σημείο εκκίνησης αποτελεί η σκέψη του Halbwachs και των κοινωνικών κονστρουκτιβιστών για τη συλλογική μνήμη στον ανθρωπολογικό χώρο και επιχειρείται η μετάβαση στον ψηφιακό, όπου μελετώνται οι σύγχρονες δυναμικές χωρικές εκφάνσεις της συλλογικής μνήμης. Οι παραπάνω προσεγγίσεις θέτονται σε αντιπαράθεση για να αναδειχθούν οι ποιοτικές τους διαφορές και χρησιμοποιούνται ως υπόβαθρο για την κατανόηση ενός υβριδικού, επαυξημένου χώρου, στη σημερινή αστική εμπειρία. Τέλος, θεωρήθηκε σημαντική η εμβάθυνση της έρευνας μέσα από παραδείγματα, που προσεγγίζουν διαφορετικές

πτυχές του θέματος.

Αρχικά επιδιώκεται η ανάλυση της έννοιας της συλλογικής μνήμης, όπως εκφράστηκε για πρώτη φορά από τον κοινωνιολόγο Maurice Halbwachs ως μια αφηγηματική συμπεριφορά, προϊόν μιας κοινωνικής ομαδοποίησης, που μπορεί να ανακατασκευάζεται διαρκώς στο παρόν. Οι αναμνήσεις είναι το αποτέλεσμα μιας εξελισσόμενης δυναμικής κοινωνικής διαδικασίας που συνδέεται άρρηκτα με το χώρο και το χρόνο. Ο ίδιος εισάγει την έννοια των χωρικών πλαισίων για να περιγράψει το ρόλο του χώρου στον εντοπισμό των αναμνήσεων. Στη συνέχεια ανατρέχουμε στον αρχιτέκτονα Σταύρο Σταυρίδη, για τον τρόπο που πραγματοποιείται η 'χωροποίηση' της συλλογικής μνήμης, η κατεργασία δηλαδή της συλλογικής μνήμης μέσα από τη σύνδεσή της με την κοινωνική εμπειρία του χώρου, όπου αναλύονται οι εκφραστικές κινήσεις και η κοινωνική σημασία του ίχνους. Παράλληλα, αναζητούμε στη σχέση μνήμης και λήθης, στη ανακατασκευαστική δηλαδή ιδιότητα της συλλογικής μνήμης, τον κοινωνικό της ρόλο, που σκιαγραφεί τις σχέσεις ταυτότητας και 'ανήκειν' και τις πολιτικές της μνήμης, όπου διαφαίνεται η ιστορική διαχείριση της ετερότητας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η κατανόηση των σύγχρονων σχέσεων χώρου χρόνου. Κομβικό σημείο αποτελεί η νεωτερικότητα, όπου η απομάκρυνση από τον κλειστό κύκλο της παράδοσης, απαιτεί την εδραίωση μιας επίσημης συλλογικής μνήμης στο δημόσιο αστικό χώρο. Στα πλαίσια αυτά αναλύονται οι τόποι μνήμης του ιστορικού Pierre Nora, η επινόηση της παράδοσης του ιστορικού Eric Hobsbawm και το αρχείο του φιλόσοφου Jacques Derrida. Σον αντίποδα, μέσα από το έργο των Judith Butler, Homi Bhabha και τον Τριτοχώρο του Edward Soja επιθυμούμε να εστιάσουμε στο βιωματικό χώρο και εμπειρία, ως χώρους μέσα από τους οποίους τα υποκείμενα συλλαμβάνουν και αναπαραστούν το παρελθόν τους, ανακατασκευάζοντας αυτό είτε συλλογικά, είτε ατομικά και επαναδιαπραγματεύονται την πολιτισμική τους ταυτότητα στο παρόν.

Το επόμενο κεφάλαιο αφορά την εγγραφή της μνήμης στον ψηφιακό χώρο, μελετώντας το παράδειγμα του διαδικτύου, καθώς

περιγράφει μια διαφορετική εννόηση του χώρου σε σχέση με το χρόνο. Κύριος άξονας αποτελεί η θεωρία του Manuel Castells περί δικτύων. Παράλληλα, επιδιώκουμε σε αυτά τα πλαίσια να μελετήσουμε τη σύγχρονη χωρική έκφραση του ψηφιακού αρχείου, ακολουθώντας τη σκέψη του θεωρητικού Wolfgang Ernst. Οι δύο παραπάνω θεωρίες παραθέτονται ώστε να κατανοήσουμε τη δυναμική μορφολογία του σημερινού πολιτισμικού αρχείου έναντι του στατικού υλικού ερείσματος στο φυσικό χώρο. Η πρακτική της αρχειοθέτησης στα πλαίσια των ψηφιακών τεχνολογιών και της παγκοσμιοποιημένης διασύνδεσης, μπορεί να ειπωθεί ως μια συνειδητή bottom-up πρακτική, που αποκαθιστά σε ένα βαθμό τη σχέση του αρχείου με τη συλλογική μνήμη, όπως επιδιώκεται από τον Halbwachs. Ωστόσο, αυτές οι πρακτικές παραμένουν στην ψηφιακή σφαίρα.

Αντικείμενο της έρευνας λοιπόν, αποτελούν παραδείγματα ψηφιακών εφαρμογών που δημιουργούν ένα υβριδικό αστικό περιβάλλον και επιτρέπουν τη δυνατότητα συνεχούς επανεγγραφής αφηγήσεων αντί της στατικής υλικής αναπαράστασης, λειτουργούν ως πεδία συγκρίσεων, ενώ ταυτόχρονα αποδομούν τις συνεκτικές σχέσεις παρελθόντος-παρόντος, που θα προέκυπταν από μια γραμμική λογική της συνέχειας στα φυσικά ίχνη στο χώρο.

2

1.0 η συλλογική μνήμη στον φυσικό χώρο

1.1 συλλογική μνήμη _ ο Maurice Halbwachs και
οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές

1.2 η συλλογική μνήμη ως λήθη

1.3 τα χωρικά πλαίσια της μνήμης

1.4 εκφραστικές συμπεριφορές και συλλογική μνήμη

1.5 τα ίχνη

1.6 συμπερασματικά

1.0 εισαγωγή

Στο πρώτο υποκεφάλαιο επιχειρείται η σκιαγράφηση των βασικών εννοιών. Αρχικά, αναλύεται η έννοια της συλλογικής μνήμης ως κοινωνικής κατασκευής, όπως εισήχθει από τον Maurice Halbwachs και τους κοινωνικούς κονστρουκτιβιστές. Μέσα από την ανάγνωση τονίζεται το γεγονός ότι η συλλογική μνήμη αποτελεί μια αφηγηματική συμπεριφορά, προϊόν μιας κοινωνικής ομαδοποίησης και είναι μια ενεργός διαδικασία που λαμβάνει χώρα στο παρόν. Στη συνέχεια προσεγγίζεται η σχέση της μνήμης με τον χώρο, όπου υπογραμμίζεται η σπουδαιότητα των κοινωνικών χωροχρονικών πλαισίων ως απαραίτητα για τον εντοπισμό των αναμνήσεων καθώς και περιγράφεται ο τρόπος που λειτουργεί κατεργασία της συλλογικής μνήμης μέσα από τη σύνδεσή της με την κοινωνική εμπειρία του χώρου. Παράλληλα, γίνεται μνεία στη διαδικασία της λήθης, όπου αναλύεται τόσο ως μια άλλη όψη της μνήμης, όσο και στα πλαίσια στρατηγικών επιλογής του παρελθόντος και καταδεικνύει τον κοινωνικό ρόλο της συλλογικής μνήμης, που θα χρησιμεύσει στην ανάλυση που επιδιώκουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

1.1 συλλογική μνήμη _ο Maurice Halbwachs και οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές

Μέχρι τις αρχές του προηγούμενου αιώνα οι προσεγγίσεις της μνήμης γίνονται στο πεδίο της ψυχολογίας και την περιγράφουν ως μία ατομική διεργασία αποθήκευσης, διατήρησης και ανάσυρσης των συσσωρευμένων πληροφοριών που συντελείται α-χρονικά και αν-ιστορικά. Η μνήμη θεωρείται έντονα συνδεδεμένη με την ατομικότητα. Ωστόσο, αυτό που η μνήμη αφομοιώνει ως περιεχόμενο, ο τρόπος με τον οποίο διαρθρώνει τα περιεχόμενά της, καθώς και το πόσο και το τι μπορεί να διατηρήσει, αποτελούν σε μεγάλο βαθμό ζήτημα όχι μιας εσωτερικής, δηλαδή ατομικής ικανότητας ή ατομικών χειρισμών αλλά εξωτερικών, κοινωνικών παραγόντων. Αυτή η διάσταση αναδύεται μέσα από την άποψη των κοινωνικών κονστρουκτιβιστών⁴, που θεωρούν τη μνήμη ως μια υπόθεση συλλογική, ένα οικοδόμημα που κατασκευάζεται μέσω της επικοινωνίας και των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων.

Η έννοια της συλλογικής μνήμης συναντάται πρώτη φορά στα γραπτά του κοινωνιολόγου Maurice Halbwachs. Σύμφωνα με τον ίδιο, η μνήμη διακρίνεται σε ατομική ή προσωπική και συλλογική ή κοινωνική, χωρίς ωστόσο η διάκριση να είναι απόλυτα σαφής. Η συλλογική μνήμη αποτελεί το άθροισμα των αναμνήσεων που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά για σημαντικά γεγονότα του παρελθόντος που αφορούν μικρότερες ή μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες. 'Όπως εξηγεί ο Paul Ricoeur, «η κοινωνική μνήμη αφορά ένα παρελθόν που 'υπήρξε' και 'δεν υπάρχει πια', είναι το παρόν του παρελθόντος, του οποίου τα άτομα και οι κοινωνίες διατηρούν την ενθύμηση»⁵. Κατά τον Σταυρίδη «η συλλογική μνήμη διατυπώνεται στον ορίζοντα μιας ομάδας κοινωνικής. Μπορεί να αναφέρεται σε μια κοινωνία ολόκληρη ή σε μια οποιαδήποτε κοινωνική ομαδοποίηση, αρκεί τούτη η ομαδοποίηση να γεννά ομάδες που επιδιώκουν να καταστήσουν αναγνωρίσιμη την ταυτότητά τους» (Σταυρίδης, 2010:89). Αντίστοιχα, η ατομική μνήμη είναι εκείνη του ατόμου και αναφέρεται σε ατομικές εμπειρίες και βιώματα ή την προσωπική οπτική του εκάστοτε ατόμου για ένα παρελθοντικό γεγονός.

Η θεωρία του Halbwachs δεν αναιρεί τη γνωστική λειτουργία της μνήμης, αλλά αντιμετωπίζει τα άτομα, όχι ως μονάδες, αλλά ως μέλη μιας ομάδας και ευρύτερα μιας κοινωνίας. Ο ίδιος τονίζει ότι:

στην πραγματικότητα δεν είμαστε ποτέ μόνοι. Δε χρειάζεται οι άλλοι να είναι παρόντες, να διακρίνονται ως προς τη φυσική τους υπόσταση από εμάς, διότι φέρουμε πάντοτε μαζί και εντός μας ένα πλήθος ξεχωριστών ανθρώπων (Halbwachs, 2013:48).

Η επιρροή ενός ατόμου από τις ομάδες στις οποίες δρα αναφέρεται τόσο στον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς όσο και στον τρόπο ερμηνείας και καταγραφής της βιωμένης εμπειρίας –αν μπορούν οι νοητικές λειτουργίες να διαχωριστούν. Ο Halbwachs αναρωτιέται σχετικά:

Πόσες φορές δεν εκφράζει κανείς με απολύτως προσωπική πεποίθηση, συλλογισμούς που έχει αντλήσει από μια εφημερίδα, ένα βιβλίο ή κάποια συζήτηση; Ανταποκρίνονται τόσο στον τρόπο που βλέπουμε τα πράγματα ώστε θα μας εξέπληττε η αποκάλυψη ότι ο δημιουργός τους είναι άλλος από μας (Halbwachs, 2013:69).

Ατομική και συλλογική μνήμη αλληλοδιαπλέκονται και εισδύουν η μια στην άλλη, με τέτοιο τρόπο που το άτομο δεν τις διαχωρίζει και αποδίδει στον εαυτό του ιδέες, συλλογισμούς και πάθη που, στην πραγματικότητα, έχουν εμπνευστεί από μια ομάδα. Με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, κάθε ομάδα προσπαθεί να διατηρήσει

⁴ Το κοινωνικό κονστρουκτιβιστικό ρεύμα, που υποστηρίζει την ιστορικότητα των ψυχολογικών φαινομένων, προτείνει μια προσέγγιση της μνήμης, η οποία επιτρέπει την εγκαθίδρυση ενός χαρακτήρα συν-οικοδόμησης (co-construit) και εξω-νοητικής διαδικασίας (extra-mental) της γνώσης. Για την κατανόηση της γνώσης σε όλη τη σημασιολογική της διάσταση, κρίνεται απαραίτητη η εγγραφή της σε ένα κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο (Μαντόγλου 2012:38).

⁵ Ricoeur, P. (1998). «La marque du passé» στο Μαντόγλου, Α. (2010). Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Εκδηλές και λανθάνουσες μορφές συλλογικής σκέψης, Αθήνα: Πεδίο. σσ. 24

μία κοινή πίστη στα μέλη της, με αποτέλεσμα οι περισσότερες από τις κοινωνικές επιρροές να παραμένουν κρυφές. «Ένα ρεύμα κοινωνικής σκέψης' είναι κατά κανόνα αόρατο όσο κι ο αέρας που αναπνέουμε» (Halbwachs, 2013:63) και στο βαθμό που δεν του αντιστεκόμαστε νιώθουμε ότι σκεφτόμαστε και δρούμε ελεύθερα. Παρατήρηση που συνάδει με τις δύο διαφορετικές ως και αντιθετικές στάσεις που υιοθετούν τα μέλη μιας ομάδας. Στα πλαίσια συμμετοχής τους στην ομάδα, τα άτομα μπορούν να συμβάλλουν στη διατήρηση απρόσωπων αναμνήσεων, στο βαθμό που αυτές ενδιαφέρουν την ομάδα, ενώ στο επίπεδο της προσωπικότητας τους συγκρατούν τις αναμνήσεις που τους διαχωρίζουν από τους υπόλοιπους.

Τα δύο είδη μνήμης δεν ταυτίζονται, αλλά φωτίζονται αμοιβαία. Τα άτομα θυμούνται τοποθετώντας τον εαυτό τους από την πλευρά της ομάδας στην οποία ανήκουν, ενώ η μνήμη της ομάδας πραγματοποιείται στις ατομικές μνήμες, χωρίς το σύνολο των κοινών αναμνήσεων να εμφανίζει την ίδια ένταση στον καθένα. Η ατομική μνήμη είναι μια οπτική της συλλογικής, και αυτή η οπτική αλλάζει μέσα από τις σχέσεις που αναπτύσσονται με άλλα κοινωνικά περιβάλλοντα. Οι ατομικές μνήμες διαφοροποιούνται από την συλλογική και επιτρέπουν διακυμάνσεις, που εξηγούνται από το ότι η προσωπική εμπειρία είναι μια σύνθεση επιρροών, οι οποίες είναι όλες κοινωνικής φύσης⁶.

Η μνήμη είναι μια διαλεκτική εμπειρία που παράγεται στην από κοινού ζωή με άλλους και στηρίζεται τόσο στο λόγο άλλων μνημών (οικογενειακών, εθνικών, πολιτισμικών) όσο και στην αναδρομική επεξεργασία ενός προσωπικού βιώματος. Καθώς αυτά τα περιβάλλοντα μεταλλάσσονται, οι αναμνήσεις προσαρμόζονται με τρόπο που να ανταποκρίνονται στους νέους δεσμούς που αναπτύσσονται στο παρόν. «Η ατομική μνήμη ακολουθεί δικό της δρόμο, και όλη αυτή η εξωτερική σχέση αφομοιώνεται και ενσωματώνεται σταδιακά στην ουσία της» (Μαντόγλου, 2012:43). Οι μνήμες, ακόμα και οι πιο προσωπικές, εξηγούνται από τις αλλαγές στις σχέσεις με διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα, δηλαδή, τις μεταλλάξεις αυτών των περιβαλλόντων, το καθένα ξεχωριστά και

και στο σύνολό τους.

Η προσωπική κατάσταση συντίθεται από όλα εκείνα τα στοιχεία που σηματοδοτούν τις σχέσεις με διάφορα περιβάλλοντα. Η φαινομενική της ενότητα είναι μια ψευδαίσθηση, που αποσυντίθεται σε μια πολλαπλότητα επιρροών. [...] στην πραγματικότητα, είναι αποτέλεσμα του συνόλου τους και κυριαρχείται πάντα από τους νόμους της αιτιότητας (Halbwachs, 2013:74).

Βασική υπόθεση του Halbwachs και κεντρική θέση του έργου του είναι ότι η ατομική μνήμη οφείλει την ύπαρξή της στην συλλογική. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι:

η ατομική μνήμη για να επιβεβαιώσει κάποιες από τις αναμνήσεις της, να τις συγκεκριμενοποιήσει, ακόμη και να συμπληρώσει ενδεχόμενα κενά τους, στηρίζεται στη συλλογική μνήμη, μετακινείται εντός της, συμφύεται προσωρινά με αυτή (Halbwachs, 2013:75).

Σύμφωνα με τον Blondel το έργο του αντακλά τη δική του επιστημονική ταυτότητα ως κοινωνιολόγου και την επιρροή του σε ένα βαθμό από το δασκαλό του Emile Durkheim. Όπως ο Durkheim τοποθετεί στη βάση των αναλύσεων του τη 'συλλογική συνείδηση', ομοίως ο Halbwachs μιλά για 'συλλογική μνήμη'. Ο ίδιος ο Blondel δεν αρνείται τη σημασία των κοινωνικών επιρροών και σε ένα άρθρο του για το έργο του Halbwachs αναφέρει πως: «αποδεικνύει οριστικά με επινοητικότητα και δύναμη, ότι η στοιχειώδης πνευματική λειτουργία, η οποία γενικά φημίζεται ως η πλέον ατομική και

⁶ Η ύπαρξη αυτού του διπλού σχήματος επιτρέπει να κατανοήσουμε το βαθιά ριζωμένο αξιακό σύστημα που μοιράζονται τα μέλη μιας κοινωνίας, καθώς και τη μεταβλητότητα και την ευλυγισία οι οποίες τροδοδοτούνται από τις ατομικές μνήμες. (Μαντόγλου, 2012:67)

⁷ Πρόκειται για μία ελεγκτική αρχή, που διαθέτει μία δική της υπόσταση, με δεδομένες πεποιθήσεις, συναισθήματα, αναμνήσεις, ιδανικά, εμπνεύσεις, τα οποία μοιράζονται όλα τα μέρη της κοινωνίας (Μαντόγλου, 2012:26).

και προσωπική όλων, στην πραγματικότητα διακατέχεται εξ' ολοκλήρου από συλλογικές επιρροές»⁸. Δέχεται ότι όποια και αν είναι η σχέση της ατομικής μνήμης με τη συλλογική μνήμη, στους κόλπους της πρώτης είναι που τελικά πραγματοποιείται η δεύτερη⁹, αλλά δεν αρνείται την ατομική της διάσταση. Υποστηρίζει συγκεκριμένα ότι δεν μπορούμε να αρνηθούμε απόλυτα την ύπαρξη ατομικών ενθυμήσεων, η οργάνωση των οποίων είναι κοινωνική. Παρόμοια θέση υιοθετεί και ο ανθρωπολόγος Roger Bastide, ο οποίος αποστασιοποιείται από τη ντυρκεμική έννοια της 'συλλογικής συνείδησης', αντικαθιστώντας τη με αυτή της κοινωνικής οργάνωσης. «Δεν είναι η ομάδα ως ομάδα που εξηγεί τη συλλογική μνήμη, η δομή της ομάδας είναι αυτή που παρέχει το πλαίσιο της συλλογικής μνήμης, η οποία ορίζεται όχι ως συλλογική συνείδηση, αλλά ως σύστημα αμοιβαίων σχέσεων ανάμεσα σε ατομικές μνήμες» (Wachtel, 2016:9). Η μνήμη της ομάδας, λοιπόν, δε διαμορφώνεται απλά από ένα άθροισμα κοινών ατομικών μνημών, αλλά από τη συνδιαλλαγή τους μέσω της αλληλεπίδρασης των μελών της.

ΠροστηνίδιακατεύθυνσημετονHalbwachs,οκοινωνιολόγος Jeffrey Olick υποστηρίζει την υπέρβαση της διχοτόμησης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας τονίζοντας ότι «δεν υπάρχει ατομική μνήμη χωρίς κοινωνική εμπειρία, ούτε συλλογική μνήμη χωρίς άτομα τα οποία συμμετέχουν στη ζωή μιας κοινότητας»¹⁰. Και για τους δύο η μνήμη είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, στο οποίο τονίζεται το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς χωρίς το οποίο δε θα μπορούσε να συγκροτηθεί και να διατηρηθεί καμιά ατομική μνήμη. Αυτό είναι το κοινό μνημονικό σύνολο από το οποίο αντλούν τόσο τα άτομα, όσο οι κοινωνικές ομάδες και οι κοινωνίες και αφορούν γλωσσικά δεδομένα και χωρο-χρονικές αναφορές. Οι αναμνήσεις δεν υπάρχουν αυθύπαρκτα, αλλά υποβαστάζονται και τοποθετούνται εντός αυτών των πλαισίων, που ορίζονται κοινωνικά.

Δε μπορεί να υπάρξει μνήμη έξω από εκείνο το πλαίσιο αναφοράς που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι, οι οποίοι ζουν σε μια κοινωνία, για να καταγράψουν και να ξαναβρούν τις αναμνήσεις τους (Halbwachs, 2013:121).

Το πλεονέκτημα αυτής της θεωρίας έγκειται στη δυνατότητα της ταυτόχρονης ερμηνείας της ανάμνησης και της λήθης. Όταν ένα άτομο και μια κοινωνία είναι σε θέση να θυμούνται μόνο ό,τι μπορεί να ανασυντεθεί ως παρελθόν σε σχέση με ένα παροντικό πλαίσιο αναφοράς, τότε οτιδήποτε στο συγκεκριμένο παρόν δεν έχει κανένα σημείο αναφοράς περιέρχεται σε λήθη. Η μνήμη ζει και διατηρείται μέσω της επικοινωνίας· αν αυτή διακοπεί, εξαφανιστεί ή αν αλλάξει το πλαίσιο αναφοράς της κοινωνικής πραγματικότητας, το αποτέλεσμα θα είναι η λήθη.

«Θυμάται κανείς μόνο ό,τι αποτελεί αντικείμενο της επικοινωνίας και ό,τι μπορεί να εντοπιστεί στον χώρο της συλλογικής μνήμης» (Halbwachs, 2013:127).

8 Blondel, C. (1926). «Revue critique des 'Cadres sociaux de la memoire' par Maurice Halbwachs». σσ. 298. στο Μαντόγλου, Α. (2010). Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές συλλογικής σκέψης, Αθήνα: Πεδίο. σσ. 43

9 Ό.π. σελ. 42

10 Olick, J. K. (1999). Collective memory: The two cultures. Sociological Theory, 17 (3). σσ. 333-348 στο Μαντόγλου, Α. (2010). Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές συλλογικής σκέψης, Αθήνα: Πεδίο. σσ. 47

1.2 η συλλογική μνήμη ως λήθη

Η μνήμη και λήθη συνυπάρχουν σε μία σχέση διπλής εξάρτησης. Όπως τονίζει ο Augé : «η λήθη τελικά είναι η ζωντανή δύναμη της μνήμης και η ανάμνηση είναι το προϊόν»¹¹. Η μνήμη χαρακτηρίζεται κυρίως από επιλεκτικότητα. Αυτή η ιδιότητα της καθιστά τη λήθη συνθετικό στοιχείο της μνήμης, μια άλλη μορφή που ενυπάρχει εντός της και φαίνεται να είναι απαραίτητη και να της δίνει νόημα. Η λήθη δεν είναι μια φθορά που οφείλεται στο χρόνο, αλλά σε όλα αυτά που έχουν συμβεί μέσα στο χρόνο και καθιστούν το παρόν μόνιμο πεδίο διαπραγμάτευσης. Αυτό πρακτικά σημαίνει, ότι από τα διάφορα γεγονότα που συμβαίνουν μέσα στο χρόνο, οι διάφορες κοινωνικές ομάδες επιλέγουν τι θα θυμούνται, τι θα ξεχάσουν και τι θα διασκευάσουν ώστε να τις καλύπτει. Το παρελθόν «δεν είναι απλά κάτι που έχει συμβεί, αλλά συμβαίνει εσαεί εξαρτημένο από το παρόν σύμφωνα με τους τρόπους που οι ζώντες βρίσκουν νόημα να αναφέρονται στους πεθαμένους και τα περασμένα» (Σταυρίδης, 2010:91). Η συλλογική μνήμη αποτελεί τη συνέχεια ενός πολιτισμικού νήματος σκέψης, που πλάθεται στον ορίζοντα μιας τεχνητής διάρκειας, όχι ως απλά ένα άθροισμα γεγονότων, αλλά μέσα από τη δυνατότητα συνεχούς ανακατασκευής τους· είναι ένας τρόπος διαχείρισης και ερμηνείας γεγονότων που έχουν συμβεί, φέρνοντας το παρελθόν στο παρόν με ενεργό τρόπο.

Ως προς τον τρόπο αναπαράστασης του παρελθόντος η συλλογή μνήμη αντανakλά την ταυτότητα του κοινωνικού υποκειμένου, ενώ το αξιακό και κανονιστικό πλαίσιο του παρόντος καθορίζει τις στρατηγικές επιλογής του παρελθόντος. Οι στρατηγικές

¹¹ Augé, M. (1998). «Les formes de l'oubli». σσ. 30 στο Μαντόγλου, Α. (2010). Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές συλλογικής σκέψης, Αθήνα: Πεδίο. σσ. 71

¹² Αυτά τα πλαίσια, γνωστικά και συναισθηματικά ταυτόχρονα, συνιστούν ψυχικούς χώρους που συντίθεται από έννοιες και εικόνες, σταθερές και ευμετάβλητες οι οποίες εμπλέκονται στη μνημονική διαδικασία. (Μαντόγλου 2012:25)

αυτές είναι ατομικές, κοινωνικές και ιστορικές και περιλαμβάνουν την αποσιώπηση, συνειδητή ή ασυνείδητη, ρητή ή άρρητη, ακούσια ή εκούσια κάποιων γεγονότων ή πτυχών τους και οδηγούν στη λήθη ή τη συγκάλυψή τους. Πρόκειται για μια πολιτική της μνήμης που συντίθεται από κενά, απουσίες ή απλά λησμονιές, η οποία υπόκειται τόσο σε εσωτερικές (στα πλαίσια της ομάδας) όσο και εξωτερικές επιρροές (το εκάστοτε ιδεολογικό, θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο καθορίζει σε ένα μεγάλο βαθμό το τι θυμόμαστε και ξεχνάμε) και στη βάση τους οικοδομείται μία γέφυρα από 'μνήμες' και 'σιωπές'.

Υπό αυτό το πρίσμα, η μνήμη είναι κάτι παραπάνω από ένας χώρος αποθήκευσης και αναπαραγωγής εικόνων. Είναι μια κοινωνική κατασκευή, που εσωκλείει μύθους, φαντασίες, υποθέσεις, επαγωγικά συμπεράσματα και ένα μέρος της πραγματικότητας, στοιχεία που επηρεάζονται από τα κοινωνικά πλαίσια¹² και τις αξίες της εποχής. Η ανάμνηση, επομένως, δεν είναι μια διαδικασία που τελειώνει με το τέλος ενός γεγονότος, εφόσον η μνήμη τελειοποιείται στη σιωπή, κάνοντας δύσκολη τη διάκριση μεταξύ μνήμης και φαντασίας. Όπως η μνήμη, έτσι και η λήθη κατασκευάζεται στο εκάστοτε παρόν και αποσκοπεί στην κατασκευή μίας συλλογικής ταυτότητας (ενδεχομένως νέας). Με τον τρόπο αυτό, η μνήμη προσφέρει μια κανονιστική ματιά του παρελθόντος, που καθοδηγεί σκέψεις και συμπεριφορές στο παρόν και οδηγεί στην κοινωνική συμμόρφωση.

Όσο για τις διαφορετικές μειοψηφικές ή μειονοτικές απόψεις, αυτές αποτελούν μια παρέκκλιση, ένα περιθώριο που πρέπει να απορροφηθεί, να αφομοιωθεί, αν όχι να παραμεριστεί ή/και απαγορευτεί ή να κατασταλεί. Οι μειονοτικές αναπαραστάσεις, τα μειονοτικά γεγονότα και τα μειονοτικά κοινωνικά υποκείμενα στην ιστορία της ανθρωπότητας πάντα καταδιώκονταν, δεν υπήρχαν, δεν συμμετείχαν στην παραγωγή των κοινών δρώμενων. Η ιστορία δεν τα έχει συμπεριλάβει, δεν έχει γίνει λόγος για αυτά, άρα δεν υπάρχουν μνημονικά ίχνη που να τα αφορούν (Μαντόγλου: 2010:83).

1.3 τα χωρικά πλαίσια της μνήμης

Δεν υπάρχει συλλογική μνήμη που να μην εκτυλλίσσεται σε σχέση με ένα χώρο. Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης έχουν μια χωρική διάσταση, που στηρίζεται στη μονιμότητα της στάσης που υιοθετείται από μια ομάδα έναντι ενός τμήματος του χώρου. Η εικόνα του εξωτερικού περιβάλλοντος και οι σταθερές σχέσεις που διατηρούν με αυτό τα άτομα, δηλαδή η σχέση ανάμεσα στην υλικότητα του τόπου και τη συμβολική σημείωση του χώρου, είναι σημαντικό μέρος της κατανόησης του τρόπου που λειτουργεί η συλλογική μνήμη. Οι μνήμες, επομένως, σύμφωνα με την ανάλυση του Halbwachs εγγράφονται σε σχέση με ένα χώρο και μέσω αυτού αναζητούνται οι ενθυμήσεις.

Πρέπει εδώ να θεωρήσουμε τα πράγματα, τα σημεία ή σύμβολα ως ένα σύνολο με τα οποία μια κοινωνική ομάδα συνδέεται και τα οποία, όταν εκείνη μεταφέρει την προσοχή της στον εξωτερικό κόσμο, είναι πάντοτε παρόντα στη σκέψη της. Όχι ότι αυτά τα σημεία είναι εξωτερικά ως προς τα πράγματα και έχουν με αυτά απλώς μια αυθαίρετη και τεχνητή σχέση (Halbwachs, 2013:169).

Όπως επισημαίνουν οι Brown και Middleton, όταν ο Halbwachs γράφει ότι η συλλογική μνήμη 'εντοπίζεται' στο χώρο, δεν εννοεί ακριβώς ότι υπάρχει μια σχέση μεταξύ μιας συνείδησης του χώρου και του περιεχομένου της μνήμης. Συνηγορεί υπέρ κάποιου πράγματος που είναι πιο εύρωστο. Η συλλογική μνήμη δεν είναι εφικτή παρά μόνο όταν οι κοινωνικές σχέσεις επιβραδύνονται και αποκρυσταλλώνονται γύρω από αντικείμενα¹³. Η μνήμη έχει ανάγκη από τόπους και τείνει προς τη δημιουργία της διάστασης του χώρου (Χανιώτης, 2017:40) ενός κατασκευασμένου χωρικού πλαισίου, το οποίο μεταβάλλεται και μορφοποιείται σύμφωνα με τις προσωπικές αναπαραστάσεις, ενώ ταυτόχρονα λειτουργεί κανονιστικά υπαγορεύοντας στάσεις και συμπεριφορές. Σ' αυτή τη διαδικασία δε συμμετέχει το απομονωμένο άτομο, αλλά το άτομο

ως μέλος μιας ομάδας (Μαντόγλου, 2005:85).

Όταν μια ομάδα εισέρχεται σε ένα μέρος του χώρου, το μεταμορφώνει κατ' εικόνα της αλλά, την ίδια στιγμή, υποτάσσεται κι εκείνη στα υλικά αντικείμενα που της αντιστέκονται. Εγκλείεται στο πλαίσιο που έχει κατασκευάσει. Η εικόνα του εξωτερικού περιβάλλοντος και των σταθερών σχέσεων που διατηρεί με αυτό περνούν στο προσκήνιο της ιδέας που σχηματίζει για τον ίδιο της τον εαυτό (Halbwachs, 2013:157).

Όταν μια ομάδα ατόμων ζει για μεγάλο διάστημα σε μια τοποθεσία που έχει προσαρμοστεί στις συνθήκες της, όχι μόνο οι κινήσεις, αλλά και οι σκέψεις και η φαντασία της ρυθμίζονται στην αλληλοδιαδοχή των εικόνων που της παρουσιάζουν τα εξωτερικά αντικείμενα. Η συλλογική μνήμη, επομένως, επικαλείται χωρικές εικόνες, που ρυθμίζονται στη βάση των υλικών εικόνων που τις αναπαριστούν τα εξωτερικά αντικείμενα. Οι χωρικές εικόνες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη συλλογική μνήμη, λειτουργούν σαν ένα χρονικό ευρετήριο, που δεν αναφέρεται μόνο στο παρόν αλλά και σε διάφορα υποστρώματα του παρελθόντος, συγκροτούν το κύριο συνθετικό των σημείων αναφοράς, θέτουν σε κίνηση τις εμπειρίες της ζωής των ατόμων. Η κοινωνική μνήμη στηρίζεται σε αυτές τις χωροταξικές εικόνες και καθορίζει τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μελών της (Μαντόγλου, 2005:85). Τα υποκείμενα, οι μεταξύ τους σχέσεις και ο χώρος αλληλοκατασκευάζονται δίνοντας νόημα στον χώρο και όχι η υλική του μορφή. Αντίστοιχα, ο χώρος διαμορφώνει τις συμπεριφορές.

Ο χώρος μαρτυρά την κοινωνική εγγραφή των υποκειμένων και εκφράζει μία σταθερή πανοπλία, οριοθετημένη και συνεχή, που είναι το αποτέλεσμα της αντανάκλασης του παρελθόντος στην ομάδα. Κάθε συγκροτημένη κοινωνία, όποια και αν είναι η οργάνωσή της και ο βαθμός πολυπλοκότητάς της, καθορίζεται σε

¹³ Brown, S. & Middleton, D. (2008). «La memoire et l' espace dans le travaux de Maurice Halbwachs». σσ. 148-172 στο Μαντόγλου, Α. (2010). Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές συλλογικής σκέψης, Αθήνα: Πεδίο. σσ. 133

σε σχέση με ένα χώρο. Ο χώρος είναι προσωποποιημένος, φέρει τα αποτυπώματα της ταυτότητάς της ομάδας και αποτελεί μία υλική κληρονομιά κοινών ενθυμήσεων. Δίνει την αίσθηση της σταθερότητας, ενώνει τα άτομα με το παρελθόν τους, αναπαριστά μία συμβολική σύνδεση που ενώνει την ομάδα με την ιστορία της (Μαντόγλου, 2005:86). Η ομάδα και ο χώρος συγκροτούν μια συμβολική οντολογική ενότητα, στην οποία κάθε ομάδα, ακόμα και όταν αυτή αποσπάται από τον φυσικό της χώρο, παραμένει πιστή, έχοντας τη δυνατότητα να ανασυνθέσει 'μνημονικούς τόπους' σε συμβολικό επίπεδο.

Δεν υπάρχει επομένως συλλογική μνήμη που να μην εκτυλλίσεται σ' ένα χωρικό πλαίσιο. Ο χώρος είναι μια πραγματικότητα που διαρκεί: οι εντυπώσεις μας κυνηγούν η μία την άλλη, τίποτα δεν παραμένει στο μυαλό μας και δεν θα καταλαβαίναμε ότι μπορούμε να ξανασυλλάβουμε το παρελθόν εάν αυτό δεν διατηρούνταν μέσω του υλικού περιβάλλοντος γύρω μας. (Halbwach, 2013:167)

1.4 εκφραστικές συμπεριφορές και συλλογική μνήμη

Ο χώρος έχει συνδεθεί στη σκέψη ως κάτι που διαρκεί, παρέχοντας ένα αίσθημα σταθερότητας απέναντι στη μεταβολή του χρόνου. Συνδυάζουμε έτσι τον χώρο με την αποτύπωση μιας διάρκειας. Διαρκεί σύμφωνα με τούτη την αίσθηση αυτό που δεν αλλάζει (Σταυρίδης, 2006:22). Ωστόσο, αναφορικά με τη συλλογική μνήμη, η διάρκεια δε μπορεί να αναφέρεται στην ίδια την υλική διάσταση του χώρου, αλλά στο νόημα που του αποδίδεται κοινωνικά. Η δύναμη ενός τόπου να ανακαλεί συλλογικές μνήμες στηρίζεται στην ίδια την κατοίκησή του, αν στην κατοίκηση περιλάβουμε κάθε μορφή σχέσης με τον χώρο που τον κάνει να υπάρχει σαν χώρος κοινωνικών σχέσεων (Σταυρίδης, 2006:27). Με αυτή την έννοια ο κατοικήσιμος τόπος είναι ένας τόπος συνηθειών που ρυθμίζονται στον ορίζοντα ενός κοινού νοήματος. Η σχέση αυτή δεν εμφανίζεται και παραμένει αναλλοίωτη, αλλά η αίσθηση της μονιμότητας που χαρακτηρίζει τις χωρικές σχέσεις στηρίζεται σε μια επανάληψη δράσεων, με τρόπο που η μορφή του χώρου εμφανίζεται ως σταθερή ή προβλέψιμη.

Ο Σταυρίδης αναφέρεται στις εκφραστικές συμπεριφορές, ως τις επαναλήψιμες ανθρώπινες συμπεριφορές, που εμπλέκονται στην εκδήλωση της συλλογικής μνήμης. Ο όρος προκύπτει από τον Richard Schechner, σύμφωνα με τον οποίο εκφραστική συμπεριφορά υπάρχει όταν μια συμπεριφορά επαναλαμβάνεται τουλάχιστον για δεύτερη φορά [twice behaved behavior]. Μια συμπεριφορά που μπορεί να επαναλαμβάνεται είναι μια συμπεριφορά που μπορεί να ανακαλείται, να επανέρχεται [restored behavior]. Στη ρυθμικότητα της επανάληψής τους, οι εκφραστικές συμπεριφορές επιτρέπουν τη σύγκριση με κάτι που έχει ξανασυμβεί. Οι ανθρώπινες δράσεις δεν ανακαλούν το παρελθόν, ούτε το επαναλαμβάνουν, αλλά επικαιροποιούν ένα παρελθόν και το πλάθουν την ώρα της επικαιροποίησής του. Με τον τρόπο αυτό επιχειρούν να οικοδομήσουν μια επικοινωνίσιμη διάρκεια, ένα πεδίο κοινής αναφοράς, μια συνήθεια που 'απο κοινού' είναι άξια να συνεχίζεται, αφού κάτι που έχει ξανασυμβεί στο παρελθόν, ξαναβρίσκει τη θέση

του στο παρόν.

Οι εκφραστικές κινήσεις λειτουργούν ως στιγμιαίες χειρονομίες που διαρρηγνύουν τη ροή του χρόνου για να δείξουν και για να γίνουν αντιληπτές οφείλουν να προβληθούν σε μια κανονικότητα την οποία ερμηνεύουν. Με αυτόν τον τρόπο, η εκφραστική κίνηση είναι μια συμπεριφορά που θυμίζει μια άλλη, ενώ ταυτόχρονα είναι μοναδική στην τωρινή της τέλεση. Εκείνο που προσφέρει η συλλογική μνήμη είναι ένα πεδίο σύγκρισης ανάμεσα στην τελούμενη στιγμή και κινήσεις που η τέλεσή τους ανακαλεί το παρελθόν (Σταυρίδης, 2006:19). Η συλλογική μνήμη ενεργοποιείται για να υποβάλλει συγκρίσεις και μέσα από τη σύγκριση κάνει να διαπιστώνονται συνέχειες.

Σε αυτή τη σχέση ο χώρος δεν υπάρχει απλά ως πλαίσιο υποδοχής των δράσεων, αλλά αποτελεί συστατικό της ανάπτυξής τους, «οι θέσεις στο χώρο δεν είναι παρά στιγμές στο χρόνο. Οι θέσεις συμβαίνουν» (Σταυρίδης, 2006:22). Οι ανθρώπινες δράσεις εμπλέκονται σε ένα δίκτυο χωροχρονικών συσχετίσεων. Οι εκφραστικές συμπεριφορές όμοια με τον χρόνο, υποβάλλουν συγκρίσεις στο χώρο. Η συλλογική μνήμη, επομένως παγιώνει χωρικές συσχετίσεις, που επιβεβαιώνονται κάθε φορά στο παρόν της τέλεσής τους. Ο χώρος ξανασυμβαίνει. Έτσι σχηματίζεται η πεποίθηση κοινωνικά ότι οι χώροι διαρκούν, ότι μένουν ίδιοι, αποτελώντας φορείς δράσεων που είναι όμοιες (Σταυρίδης, 2006:23).

Αν η εκφραστική κίνηση αποτελεί την ελάχιστη μονάδα ανθρώπινης δράσης που τελεί τη συλλογική μνήμη, η εκφραστική κίνηση μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αντιπροσωπεύει μια συγκυρία χώρου. Ο χώρος συμβαίνει σε μια εκφραστική κίνηση ως συστατικό της ίδιας της εκφραστικής δύναμης (Σταυρίδης, 2006:25). Οι εκφραστικές κινήσεις ουσιαστικά αρθρώνουν τον χώρο. Επιφέρουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στο 'εδώ' και το 'εκεί', ανάμεσα σε θέσεις που αναγνωρίζουν ως διακριτές. Η συλλογική μνήμη ιδρύει χώρους, παγιώνει επομένως τις σχέσεις ανάμεσα σε θέσεις και τούτες τις σχέσεις τις συγκροτεί σε ένα δίκτυο που μπορεί να ορίσει τον τόπο μιας κοινωνίας (Σταυρίδης, 2006:25).

1.5 τα ίχνη

Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία διαδραματίζει η κοινωνική σημασία του ίχνους, το οποίο αποτελεί το υλικό έρεισμα συλλογικών αναμνήσεων. Το ίχνος αναγνωρίζεται ως προερχόμενο από το παρελθόν, ως αποτέλεσμα και άρα τεκμήριο της ύπαρξής του (Σταυρίδης, 2006:27). Το ίχνος εμφανίζεται να είναι το αποτέλεσμα ενός γεγονότος, το οποίο μνημονεύει, που περιλαμβάνεται στην κοινωνική εμπειρία του χώρου και εμφανίζεται ως μια βεβαίωση, μια σχέση αντικειμενική. Όσο κι αν τα γεγονότα απομακρύνονται τα ίχνη τους έχουν τη δύναμη να βεβαιώσουν ότι 'κάτι υπήρξε', 'κάτι συνέβη'. Σε αυτή τους την ιδιότητα στηρίζεται μια ψευδαίσθηση πραγματικής κατοχής του παρελθόντος ή κινητοποίησης του χρόνου που κυλάει. Αποτελούν τεκμήρια κάποιων γεγονότων, τεκμήρια της συμπεριφοράς και της ζωής κάποιων ατόμων και κάποιων προσώπων (Σταυρίδης, 1990:115). Έτσι, τα γεγονότα υπάρχουν τελικά δια των ιχνών τους.

Η σχέση με τα ίχνη του παρελθόντος δεν αφορά απλώς μια σχέση 'αρχαιολογική', αλλά και βιωματική. Τα ίχνη είναι ίχνη για.. ο σκοπός επενδύεται στα ίχνη την ίδια στιγμή που αναγνωρίζονται ως τέτοια (Σταυρίδης, 1990:114). Τα ίχνη γεννιούνται μέσα από την επίδραση πράξεων ανθρώπινων και ταυτόχρονα προϋποθέτουν κάποια δράση που να τα αναγνωρίζει. Τα ίχνη κυριολεκτικά γεννιούνται στις τελέσεις. Δεν υπάρχουν ίχνη έξω από μια ομάδα που να τα αναγνωρίζει και να τα επικαιροποιεί. Η αναγνώριση των ιχνών μετατρέπει τον χώρο σε οδηγό της ίδιας της τέλεσής τους. Μπορεί, δηλαδή, να προσφέρει ένα κατευθυντήριο πλαίσιο για δράσεις σημαίνουσες. Ταυτόχρονα, τα ίχνη επιτελούν ένα συμβολικό ρόλο, ως ζωσες εικόνες της συλλογικής μνήμης, αναπαραστάσεις που ενεργούν ως μήτρες για τη συγκρότηση των τόπων της μνήμης, περισσότερο απομακρυσμένων αλλά και πιο εύρωστων στο πέρασμα του χρόνου. Μπορούν με αυτό τον τρόπο, να συμπυκνώνουν ένα χώρο αφηγηματικό που συνθέτει τον 'έμμεσο' λόγο της ιστορίας με τον 'άμεσο' λόγο της μνήμης.

1.6 συμπερασματικά

Η σχέση μνήμης και χώρου αποδεικνύει ότι η μνημονική ικανότητα δεν αποτελεί απλώς έναν τρόπο συγκρότησης της αυτογνωσίας του ατομικού υποκειμένου στην τάξη του χρόνου, αλλά αποτελεί μια αφήγηση σε άμεση σχέση με το χώρο και το χρόνο, που ιδρύει τόπους κοινούς, τόπους συλλογικής μνήμης, τόπους ιστορικούς κτλ. Η προσέγγιση του Halbwachs αν και παρέχει τα βασικά εννοιολογικά εργαλεία, στερείται της δυναμικής της έγχρονης ανάκλησης. Μια τέτοια εστίαση στις ρυθμικότητες της ανάκλησης, όπου ο χώρος κατέχει το ρόλο μιας εκτελούμενης, αλλά επαναγραφόμενης παρτιτούρας, καθιστά τελικά της ίδια την τέλεση της συλλογικής μνήμης ρυθμιστή των διαφορετικών χρονικοτήτων που διαπερνούν την κατοίκηση. Η συλλογική μνήμη, καθώς τελείται πλάθει μια σχέση με το χώρο και το χρόνο. Αν κοινωνικά, ο χώρος όπως και ο χρόνος δε μπορούν να διαχωριστούν από το νόημά τους, είναι γιατί στο συνδυασμό τους αρθρώνεται η σημασία των κοινωνικών γεγονότων (Σταυρίδης, 2006:29). Αλλαγή που θα αποτελέσει και το θέμα του επόμενου κεφαλαίου.

2.0 νεωτερικότητα και μετά

2.1 οι τόποι μνήμης και η επινόηση της παράδοσης

2.2 το αρχείο και η μνήμη

2.3 μετέωροι χώροι της μνήμης

2.4 Soja και thirdspace

2.5 συμπερασματικά

2.0 νεωτερικότητα και μετά

Ο προηγούμενος αιώνας χαρακτηρίστηκε από το νεωτερικό εγχείρημα, το οποίο προβάλλεται στο όραμα της προόδου και παρουσιάζεται ως ο προνομιακός προσανατολισμός προς το μέλλον. Ως τέτοιος σημαδεύεται από τη ρήξη με το παρελθόν, τη διάνοιξη του κλειστού κύκλου της παράδοσης και τη διάλυση των παγιωμένων ιεραρχήσεων. Αν και η πρόοδος υπόσχεται την χειραφέτηση από την κεντρομόλο δυναμική της παράδοσης, τελικά ενεργοποιείται σε ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων με νέα ιεράρχηση, που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες δομές εξουσίας και συνθήκες παραγωγής. Στα πλαίσια αυτά γίνεται προσπάθεια για την συγκρότηση μιας επίσημης συλλογικής μνήμης στο δημόσιο χώρο, και αφορά κυρίως την επιλεκτική ανάδειξη των υλικών ιχνών του παρελθόντος.

Ως ιστορική περίοδος η νεωτερικότητα, νομιμοποίησε όχι τη ρήξη με την παράδοση, αλλά τη δυνατότητα σύγκρισης διαφορετικών παραδόσεων. Αυτό που κληροδοτεί το νεωτερικό όραμα είναι ότι το παρελθόν και το παρόν καθίστανται συγκρίσιμα, δίνοντας χώρο στη δυνατότητα της δημιουργικής επινόησης του παρόντος¹⁴, αφού πλέον το παρελθόν δεν αρκεί για να επιβεβαιώσει το παρόν. Η συλλογική μνήμη της παράδοσης αναμετράται με την ετερογένεια, την προσωρινότητα της κατοίκησης και την αβεβαιότητα για το μέλλον. Σε μια τέτοια συνθήκη ο χώρος δε μπορεί να παραμένει το κοινά αναγνωρίσιμο δίκτυο από τοποθεσίες που τελείται η συλλογική μνήμη ή εντοπίζει ίχνη.

Σε αυτές τις συνθήκες:

γεννιέται μια μνήμη μετέωρη, διαρκής και προσωρινή ταυτόχρονα, μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, στηριγμένη στην επιβεβαίωση αλλά και στην άρνηση της συνέχειας. [...] Τούτη η μνήμη 'παίζεται', επιβεβαιώνεται και κρίνεται, συγκροτείται αλλά και αναθεωρείται, τούτη η μνήμη τελείται σε επινοήσεις διαπραγμάτευσης, σε δράσεις προσέγγισης ανάμεσα σε παραδόσεις διαφορετικές. Και τούτη η μνήμη μπορεί να εμπλουτίζεται στις διαρκείς επισκέψεις του έτερου. (Σταυρίδης, 2010:106).

¹⁴ Με τον όρο επινόηση περιγράφουμε εδώ τη διαδικασία ανάπτυξης της σχέσης με το παρελθόν, ενόψει ενός μέλλοντος όχι δεδομένου (διαφορετικού, δηλαδή, από το 'προβλέψιμο' μέλλον που περιέγραφε τον παραδοσιακό κόσμο).

2.1 οι τόποι μνήμης και η επινόηση της παράδοσης

Ο Γάλλος ιστορικός Pierre Nora θεωρεί την περίοδο του μοντερνισμού, ως την περίοδο που οι παραδόσεις, που μεσολαβούσαν τη συλλογική μνήμη, έχασαν το κοινωνικό τους νόημα και τη σημασία τους. Στο βιβλίο του 'Between Memory and History' θα κατανοήσει τη συλλογική μνήμη μέσα από τη χωρική εγγραφή της, κάνοντας αντικείμενο της έρευνάς του τους 'τόπους μνήμης' [les lieux de mémoire]. Οι τόποι αυτοί αναφέρονται τόσο σε φυσικές τοποθεσίες συνδεδεμένες με αξιομνημόνευτα γεγονότα, όσο και 'φαντασιακούς' χώρους που εδρεύουν στη λαϊκή παράδοση (συμβολικά στοιχεία στην κληρονομιά μνήμης μιας συλλογικής οντότητας). Ο ίδιος με το τέλος της παράδοσης αναγνωρίζει την εξασθένηση της 'ζωντανής' μνήμης¹⁵, που συνοδεύεται από το πυκνό φαινόμενο παραγωγής μνημονικών τόπων, οι οποίοι λειτουργούν ως 'προσομοιώσεις της φυσικής μνήμης' και αποτελούν τα παράγωγα μιας κοινωνίας που απορροφήθηκε από συνεχείς μετατροπές και αλλαγές προς κάτι νέο (Nora, 1989:2). «Οι τόποι αυτοί ευθύνονται για την παραγωγή ενός πολιτισμού που προκύπτει μέσα από αρχειακές αναφορές και ο οποίος βασίζεται απόλυτα στην αμεσότητα της καταγραφής, την ορατότητα της εικόνας»¹⁶, καθώς βλέπουμε σε αυτούς το συγκινησιακό φορτίο εικόνων, όσων δεν έχουμε πια.

Σαν αποτέλεσμα θεωρεί ότι αυτό που ονομάζουμε μνήμη σήμερα είναι περισσότερο της τάξεως της ιστορίας. Κατά τον Nora, η μνήμη-ιστορία, λειτουργεί συγκεντρώνοντας και οργανώνοντας ίχνη από το παρελθόν, ώστε να διασφαλίσει μία κυρίαρχη ιδεολογία και να εδραιώσει μία κοινή ταυτότητα (στη συγκεκριμένη περίπτωση την εθνική), που συμπληρώνει το κενό που δημιουργήθηκε με το τέλος των μεγάλων αφηγήσεων της παράδοσης. Με αυτόν τον τρόπο, η μνήμη που δεν ήταν, όπως η ιστορία, «μια παράσταση του παρελθόντος» αλλά «ένα πάντα επίκαιρο φαινόμενο, ένας βιωματικός δεσμός με το αιώνιο παρόν», έχει μετατραπεί σ' ένα καθαρά ιδιωτικό φαινόμενο ή έχει χαθεί στην εθνική εκδοχή της

Παράλληλα, ο ιστορικός Eric Hobsbawm εισάγει τον όρο των 'επινοημένων παραδόσεων'¹⁷ ως μια επέκταση στην ερμηνεία του Nora. Κατά τον Hobsbawm οι κοινωνικές αλλαγές κατέστρεψαν τα έθιμα και απαίτησαν την εδραίωση και διαμόρφωση νέων παραδόσεων για τον καθορισμό της αρχής του κοινωνικού ελέγχου. Οι επινοημένες παραδόσεις αποτυπώνουν συχνά καθορισμένες αξίες, πεποιθήσεις και πρότυπα που υποδηλώνουν τη συνέχεια ενός μη υπαρκτού παρελθόντος και δημιουργούν συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες και τελετουργικά σύμβολα τα οποία χρησιμοποιούνται για να ενώσουν και να ενεργοποιήσουν τη σύγχρονη κοινωνία. Η 'επινοημένη παράδοση' του Hobsbawm, αναφέρεται σε ένα σύνολο πρακτικών, που διέπονται συνήθως από φανερά ή σιωπηρά αποδεκτούς κανόνες τελετουργικού ή συμβολικού χαρακτήρα και επιδιώκει να ενσταλάξει ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς μέσω της επανάληψης, η οποία συνεπάγεται αυτομάτως και την συνέχεια με το παρελθόν. Στην πραγματικότητα, όπου αυτό είναι δυνατό, επιχειρούν να δημιουργήσουν μία κατάλληλη συνέχεια με το ιστορικό παρελθόν (Hobsbawm, 1983).

15 Ως 'ζωντανή' μνήμη ο Nora αναφέρεται στη μνήμη «που μεταβιβάζονταν παραδοσιακά μέσα από την οικογένεια και τις τοπικές συλλογικότητες, τις εθνικές, θρησκευτικές κτλ και τις μεγάλες αφηγήσεις τους» (Μπαδά, Ματσούκη, 2010:2-3).

16 Έχουν συρρικνωθεί τα 'περιβάλλοντα μνήμης' και έχουν αλλάξει οι τρόποι με τους οποίους διαμορφώνεται η συλλογική μνήμη, οι τρόποι που μεταβιβάζεται, οι φορείς και τα περιεχόμενά της.

17 Ο Σταυρίδης υποστηρίζει ότι οι ταξινομήσεις που επιβάλλουν οι μηχανισμοί εξουσίας ή διακυβέρνησης δεν προκαλούν απαραίτητα την ανάδυση μιας μνήμης κοινής στην ομάδα που ορίζουν. Κατ' επέκταση προτείνει τη διεύρυνση της έννοιας της 'επινοημένης παράδοσης' ώστε να συμπεριλάβει τις μορφές αναγνώρισης της ομάδας ως ορίζοντα κοινής ταυτότητας. (Σταυρίδης, 2010:89)

2.2 το αρχείο και η μνήμη

Η μεταφορά του αρχείου, που χρησιμοποιείται από τον Nora αποτελεί τον πιο συνοπτικό και δημοφιλή τρόπο για να περιγράψει κανείς οποιοδήποτε συντελεστή μνήμης εξωτερικό ως προς την ανθρώπινη εμπειρία. Φαινομενικά, το αρχείο αποτελεί ένα όχημα της συλλογικής μνήμης, όμως τόσο χωρικά όσο και χρονικά είναι συνυφασμένο με τη φύλαξη δημόσιων ή άλλων επιλεγμένων εγγράφων· ως το αποθετήριο όπου τα διάφορα αυτά έγγραφα που αφορούν το κοινό αποθηκεύονται μακριά από το κοινό. Το αρχείο, όπως τέθηκε από το φιλόσοφο Jacques Derrida, μπορεί να λειτουργήσει ως ερμηνευτική βάση της προσπάθειας συγκρότησης μιας επίσημης συλλογικής μνήμης στο δημόσιο αστικό χώρο στα τέλη του προηγούμενου αιώνα.

Ετυμολογικά, όπως σημειώνει ο Derrida, το ζήτημα του αρχείου είναι εγγενώς εγγεγραμμένο στην πολυσημία της λέξης 'αρχή'. Ως οντολογική έννοια, το αρχείο σχετίζεται με την προέλευση και την απαρχή και ως εκ τούτου με το πρωτότυπο και το αυθεντικό. Το αρχείο είναι το αποτέλεσμα, προϊόν ενός γεγονότος, του οποίου την αλήθεια φυλάσσει. Ωστόσο, το αρχείο δεν ανάγεται μόνο στην 'εμπειρία της μνήμης' (Derrida, 1996:11), αλλά αναζητείται σε αυτή την εμπειρία 'το εξουσιαστικό σημείο' (Derrida, 1996:12), οι τάσεις, οι αντιφάσεις, και οι απορίες που δεν είναι μόνο τεχνικές αλλά πρωτίστως είναι πολιτικές και καθορίζουν την ερμηνεία του. Η λέξη 'αρχή' επομένως, περιέχει τη διττή σημασία του ξεκινήματος, της απαρχής, του πρώτου ορίου, αλλά και της εξουσίας που αυτό φέρει μαζί του. Από άποψη τοπολογίας, το αρχείο αφορά μια συγκεκριμένη τοποθεσία ή τόπο καταγραφής, που αποτελεί βασικό γνώρισμα του και την ίδια την τεκμηρίωση της αλήθειας του.

Δεν υπάρχει αρχείο χωρίς τόπο καταγραφής, χωρίς μια τεχνική επανάληψης και χωρίς μίαν ορισμένη εξωτερικότητα. Δεν υπάρχει αρχείο χωρίς έξωθεν (Derrida, 1996:28).

Έτσι, η φυσική παρουσία του αρχείου είναι αυτή που επικυρώνει τα γεγονότα, διατηρώντας τα στη μνήμη.

Με την πάροδο του χρόνου, η ιδέα του εγγράφου έχει διευρυνθεί. Το αρχείο μπορεί να περιγράφει σήμερα οποιοδήποτε υλικό συντελεστή μνήμης, διαμέσου του οποίου κομμάτια του παρελθόντος, διατηρούνται για το μέλλον. Βιβλιοθήκες, ευρετηριακές καταγραφές, στατιστικά στοιχεία, απογραφικά δελτία, χαρτογραφίες, κατάλογοι, προσωπικά άλμπουμ, μουσεία μπορούν να αντιμετωπιστούν με όρους αρχείου, καθώς δεν υπάρχει περιορισμός στον τύπο, τη μορφή ή την αναγκαιότητα. Ως αρχείο μπορεί να θεωρηθούν και τα μνημεία της πόλης τα οποία αποτυπώνουν ένα συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός μεταφέροντας και διασφαλίζοντας το στο χρόνο, ή ακόμα και ολόκληρα τμήματά της.

Ως μια υλική συσκευή μνήμης, το αρχείο ευδοκιμεί στα ερείπια της ζωντανής κοινωνικής μνήμης· αποτελεί μία 'προσθετική' μνήμη, ένα δευτερεύον σύστημα, που λειτουργεί με τρόπο ασύμμετρο ως προς την ανθρώπινη χρονικότητα. Παραπέμπει περισσότερο σε ένα μνημείο της ζωντανής εμπειρίας, αφού υπονοεί τη διάλυση της συναισθηματικής κοινότητας μνήμης για την οποία μίλησε ο Halbwachs και για αυτό το λόγο δεν αναφέρεται ποτέ στα γραπτά του. Στην έννοια του αρχείου βρίσκει έδαφος αυτό που ο ιστορικός Andreas Huyssen αναφέρει ως 'monumental forgetting' (Huyssen, 2003:33). Η μετατροπή της μνήμης σε υλική μορφή, όπως ένα στατικό μνημείο, ή η καταγραφή και η αποθήκευσή της σε ένα αρχείο, σφραγίζουν τη μνήμη αυτή, ξεχνώντας τη. 'Η όπως προσθέτει ο επίσης ιστορικός Jacques Le Goff 'γράφουμε για να ξεχάσουμε, απελευθερώνοντας τη μνήμη μας' και παρά το γεγονός ότι η γραφή οδηγεί στη λήθη, δεν παύει να συμβάλλει στην κατασκευή της κοινωνικής και ιστορικής μνήμης', αφού διαμέσου αυτής 'μεταβιβάζεται στις επόμενες γενιές το απώτερο και απώτατο παρελθόν' (Le Goff, 1998), επιβεβαιώνοντας σε ένα βαθμό την αντίληψη του αρχείου ως δοχείο ή σώμα, που υποβαθμίζει κάτι λιγότερο ορατό, που εκφράζει το 'πνεύμα' του παρελθόντος.

Αν και η ιδέα ότι «δεν υπάρχει πολιτική εξουσία χωρίς τον

έλεγχο του αρχείου, αν όχι της μνήμης» (Derrida, 1996:11), δεν είναι καινούργια, η νεωτερικότητα εισάγει μια σειρά μετασχηματισμών, που υπογραμμίζουν τη διάκριση μεταξύ της λαϊκής συλλογικής μνήμης των παραδοσιακών κοινωνιών και της αντίστοιχης στις πόλεις. Η πρώτη εμφανίζεται ως μια μνήμη κοινή, ενώ η δεύτερη ως διασκορπισμένη, ασταθής, ασυνεχής. Η ετερογένεια που χαρακτηρίζει την αστική συνθήκη, παράγει μια πολυσημία εννοιών που προβάλλεται στην πόλη ως κρίση νοημάτων, η οποία επιλύεται μέσω επιχειρήσεων δημιουργίας μιας ομοιογενούς και ταυτοποιητικής ενότητας. Κατ' επέκταση επιδιώκεται η εδραίωση μιας επίσημης συλλογικής μνήμης κεντρικής, ενοποιημένης, μια νοσταλγία της κοινής μνήμης των παραδοσιακών κοινωνιών όπου διαλέγονται «ανάμεσα από όλες τις διαθέσιμες εικόνες του παρελθόντος, αυτές που ταιριάζουν καλύτερα με τα πρακτικά συμφέροντα του παρόντος» (Μαμουλάκη, 2006:185).

Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία συμβόλων, μνημείων, τόπων μνήμης, αρχείων στον αστικό χώρο, αντικειμένων διαφορετικών από αυτών που τελικά φέρουν τη μνήμη, καθώς η τελευταία δε μπορεί να αναφέρεται στον ιστορικό, αλλά στον βιωματικό χρόνο. Ακολουθώντας τη σκέψη αυτή, η συλλογική μνήμη δε μπορεί να συνδεθεί με τις υλικές αναπαραστάσεις της στον δημόσιο αστικό χώρο της ύστερης νεωτερικότητας, καθώς οι τελευταίες είναι τα παράγωγα μιας επίσημης θεσμοθετημένης λήθης. Στο σημείο αυτό συνάδει η παρατήρηση του Nora, για τη μνήμη και τη μνήμη που είναι ιστορία.

Η μνήμη είναι η ζωή, που φέρεται πάντα από ομάδες που ζουν σήμερα και με αυτόν τον τρόπο βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη, είναι ανοιχτή στην διαλεκτική της ανάμνησης και της αμνησίας, χωρίς να συνειδητοποιεί τις αλληπάλληλες παραμορφώσεις, ευάλωτη σε όλες τις χρήσεις και σε όλους τους χειρισμούς, δεκτική σε καταστάσεις ύπνωσης και σε ξαφνικά ξυπνήματα. Η ιστορία είναι η πάντα προβληματική και ανολοκλήρωτη κατασκευή αυτού που δεν υπάρχει πλέον. Η μνήμη είναι ένα φαινόμενο πάντα επίκαιρο, ένας δεσμός τον οποίο ζούμε στο αιώνιο παρόν. Η ιστορία είναι μια αναπαράσταση του παρελθόντος, Η μνήμη είναι από την φύση της πολλαπλή, συλλογική, αλλά και εξατομικευμένη. Η ιστορία, αντίθετα, ανήκει σε όλους και σε κανένα και έτσι αναφέρεται στο παγκόσμιο. Η μνήμη ριζώνει στο υπαρκτό, στο χώρο, στο νεύμα, την εικόνα, το αντικείμενο. Η ιστορία δεν αγκιστρώνεται παρά σε χρονικές συνέχειες, στην εξέλιξη και στη σχέση των πραγμάτων.

2.3 μετέωροι χώροι της μνήμης

Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, οι ταξινομήσεις που επιβάλλουν οι μηχανισμοί εξουσίας δεν αρκούν για την ανάδυση μιας μνήμης κοινής στην ομάδα που ορίζουν, ούτε καταφέρνουν να εδραιώσουν μια κοινή ταυτότητα. Στη σύγχρονη θεωρητική σκέψη, το ζήτημα της ταυτότητας απομακρύνεται από ουσιοκρατικές και αιτιοκρατικές ερμηνείες και μεταθέτει τη συζήτηση γύρω από το ρευστό, αποσπασματικό, προσωρινό και υβριδικό τους χαρακτήρα. Στα πλαίσια αυτά, εξετάζουμε το έργο των Judith Butler και Homi Bhabha, οι οποίοι διερευνούν την (έμφυλη και πολιτισμική αντίστοιχα) ταυτότητα ως διαρκείς επιτελέσεις. Αν υποθέσουμε ότι η εκάστοτε ατομική συμπεριφορά αφορμάται μέσα από την ανάγκη επικαιροποίησης ενός κανόνα ή της παράδοσης, η σκέψη των δύο θεωρητικών αναδεικνύει ως πεδίο δυναμικής αστοχίας των μηχανισμών κοινωνικής αναπαραγωγής τις ίδιες τις ενσώματες συμπεριφορές, που προορίζονται να τους επιβεβαιώσουν.

Η Butler προεκτείνει την έννοια της επιτελεστικότητας και συνομιλώντας με το έργο των Foucault και Derrida, παραθέτει ότι οι εκφορές λόγου [discursive utterances] είναι οι κοινωνικές πρακτικές που ορίζουν κατηγορίες/ταυτότητες. Η Butler θεωρεί ότι η 'αλήθεια', η 'παρουσία' και η 'αυθεντικότητα' είναι αποτελέσματα μιας ιδιαίτερης επιτελεστικής επαναλαμβανόμενης εκφοράς του ιδανικού. Αυτή ρυθμίζει τους κοινωνικούς κανόνες. Όμως, αν δεχτούμε ότι κάθε αναπαράσταση είναι πάντα μια κοινωνική πρακτική (άρα πάντα διαφορετική, μια και εξαρτάται από το κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει), τότε και η κατασκευή και η ερμηνεία της, το νόημα δηλαδή που μεταφέρει, είναι πάντα διαφορετικό, και ενέχει πάντα κάποια περιθώρια παραποίησης, παρανόησης, αλλαγής¹⁸. «Με αυτόν τον τρόπο η επιτέλεση συμμετέχει στη λογική της αναπαράστασης, αλλά συγχρόνως εν δυνάμει, την αποδιοργανώνει» (Μυριβήλη, 2006:14). Η ταυτότητα, επομένως, μπορεί να εννοηθεί ως ασταθές και ατελές αποτέλεσμα τελετουργικά επαναλαμβανόμενων κοινωνικών δραματοποιήσεων της εξιδανικευμένης κανονικότητας, αλλά και ως διαρκής

δυνατότητα εναλλακτικών επιτελέσεων.

Η ριζοσπαστικότητα στο θεωρητικό σχήμα της Butler έγκειται στο ότι θεωρεί την ταυτότητα «κατά βάση μια ανανεωτική υπόθεση», η οποία δεν εγγράφεται παθητικά στο σώμα ούτε καθορίζεται από τη φύση, τη γλώσσα, το συμβολικό» (Butler, 2006:404). Δηλαδή όχι ως μια εσωτερική ουσία, αλλά κάτι το οποίο πραγματώνεται μέσα από την κοινωνική αλληλεπίδραση (μέσω αναπαράστασεων: χειρονομίες, πράξεις, γλώσσα) και πέρα από τα φυσικά βιολογικά χαρακτηριστικά. Η επιτέλεση, αναφέρεται στη δύναμη που έχουν οι αναπαραστάσεις, όχι να αντικατοπτρίζουν ή να περιγράφουν έναν εξωτερικό απ' αυτές κόσμο, αλλά δημιουργούν αυτόν τον κόσμο. Η επιτελεστικότητα¹⁹, γράφει η Butler, πρέπει να εννοηθεί ως «πρακτική της επανάληψης και της παράθεσης με την οποία ο λόγος παράγει τα αποτελέσματα που ονομάζει» (Butler, 1993:42). Σε μια τέτοια θεώρηση η ταυτότητα είναι κάτι που κατασκευάζεται καθώς εκφέρεται «μέσα από μια σειρά πράξεων οι οποίες επαναλαμβάνονται, αναθεωρούνται και παγιώνονται μέσα στο χρόνο» (Butler, 2006). Χαρακτηριστικά παραθέτει τη γνωστή ρήση της Simone de Beauvoir: «Γυναίκα δε γεννιέσαι, γίνεσαι».

Για τη Butler το σώμα δεν είναι μια στέρεη, δεδομένη ύλη. Δεν αποτελεί, δηλαδή, μια υλικότητα από μόνο του, αλλά αντίθετα η υλικότητα του είναι φορέας νοημάτων· η υλικότητά του δεν μπορεί να εννοηθεί πέρα από τις κοινωνικο-πολιτισμικές πρακτικές και νόρμες που ορίζουν τις πολλαπλές υλοποιήσεις του. Η υλική υπόσταση είναι αδιαμφισβήτητη, αυτό που κριτικάρεται ωστόσο, είναι οι μονοδιάστατες διαδικασίες ταύτισης συγκεκριμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών και νοημάτων με την υλικότητα αυτή καθεαυτή. Αντίθετα, μιλά για μια διαδικασία σωματοποίησης (Butler, 2006) παρά για ένα σώμα, εκφράζοντας ακριβώς αυτήν την άρρηκτη και συμπληρωματική σχέση ανάμεσα στην ύπαρξη του

¹⁸ Η χρονική διάσταση της επιτέλεσης είναι το παρόν· ένας χρόνος που δε μπορεί να επαναληφθεί. Αν επαναληφθεί ή επιτελεστεί ξανά, η επιτέλεση θα είναι αναγκαία διαφορετική (Μυριβήλη, 2006:11).

¹⁹ Η Butler επομένως, ονομάζει επιτελεστικότητα το μέρος του λόγου που έχει την ικανότητα να παράγει αυτό που συζητάει, δηλαδή το δημιουργικό μέρος του λόγου (Butler, 1990).

υλικού σώματος και στην κοινωνικά εξωτερικευμένη σωματικότητα. Σύμφωνα με την Butler, κανένα δεν προϋπάρχει κανενός, και τα δύο είναι κοινωνικές κατασκευές που πάντα αποκτούν το νόημα τους μέσα από τα εκάστοτε ιστορικά και κοινωνικά συγκείμενα.

Αυτός ο τρόπος σκέψης επιτρέπει να αντιληφθούμε την ταυτότητα όχι ως κάτι παγιωμένο, οριστικό και αμετάκλητο, αλλά μια ως διαπραγμάτευση των δυνατοτήτων, των περιθωρίων, των συμβάσεων και των περιορισμών των κοινωνιών, που επιτελείται καθημερινά, ατομικά και συλλογικά με διαφορετικούς και αντικρουόμενους τρόπους και σε καμία περίπτωση δεν περιορίζεται σε μια διπολική περιχαράκωση.

Η επιτέλεση, όπως και η συνήθεια, δεν προβλέπει ούτε μια πάγια και αναλλοίωτη φύση, ούτε μια αυθόρμητη ατομική ελευθερία, αλλά βρίσκεται μάλλον μεταξύ των δύο, σε ένα είδος πράττειν από κοινού, που βασίζεται στη συνεργασία και την επικοινωνία. (Ντάφλος, 2015:139)

Αντίστοιχα, για τον Homi Bhabha, έναν από τους βασικούς μελετητές της μετααποικιοκρατικής θεωρίας, η πολιτισμική ταυτότητα παράγεται στις επιτελέσεις της κουλτούρας. Σύμφωνα με τον ίδιο, η θεώρηση της κουλτούρας ως ομιλητικής συνθήκης επιτρέπει η εκφορά της να ανοίγεται στο πεδίο των πιθανών παρερμηνιών όσο και διασταυρώσεων με κώδικες, που προέρχονται από άλλες κουλτούρες και θέτει το αίτημα της μεταφοράς, της διαπραγμάτευσης από τη μία κουλτούρα στην άλλη. Έτσι, ενώ το κάθε υποκείμενο συγκροτείται ως φορέας της παράδοσης που επιτάσσει την επανάληψη, αυτή η επανάληψη πραγματοποιείται στον ορίζοντα ενός συγκεκριμένου κάθε φορά παρόντος, με συνέπεια όχι μόνο το αβέβαιο αποτέλεσμα, αλλά μια πιθανή νέα ανάγνωση, μετάφραση, επαναϊστοριοποίηση των γλωσσικών σημείων. Κατά τον Σταυρίδη «ο Bhabha ουσιαστικά υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει τρόπος να ταυτιστεί το παρελθόν ως κώδικας με το παρόν της εκφοράς» (Σταυρίδης, 2010:108). Μια τέτοια σκέψη, επιτρέπει να αντιληφθούμε τις κουλτούρες και τις πολιτισμικές ταυτότητες ως εγγενώς υβριδικές μορφές που διαμορφώνονται μέσα από τις

πολυεπίπεδες πολιτισμικές παρεμβολές και αλληλοτομές στο χώρο και στο χρόνο.

Καθώς η ταυτότητα επιτελείται, ο χώρος δε μπορεί να εκλαμβάνει ως τόπος. Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, ο χώρος λαμβάνει τον μετέωρο χαρακτήρα της σκηνής θεάτρου, όπου προβάλλεται η σύγκριση, η διακοπή, η αμφισβήτηση ή ανατροπή της χωροχρονικής συνέχειας.

Η σκηνή ως μετέωρος χώρος της ετερότητας, ως πέρασμα προς την ετερότητα, έχει τα χαρακτηριστικά της χωροχρονικής εμπειρίας των κατωφλίων. Ιδρύεται ως χωρική συνθήκη εισάγοντας ασυνέχειες στην εμπειρία του χώρου. Μεσολαβεί σε χωρικές εμπειρίες ακριβώς γιατί τις διακρίνει και ταυτόχρονα τις συγκρίνει. Έτσι η σκηνή αποτελεί πεδίο δοκιμαστικής ανάδειξης χώρων πιθανών, χώρων που δεν ορίζουν αναπαραστάσεις της ζωής, αλλά δημιουργήματα πλασμένα από πραγματικότητα και φαντασία. (Σταυρίδης, 2010:72).

Συνολικά, η συλλογική μνήμη εμπλέκεται όχι σε τελέσεις του παρελθόντος, αλλά σε τελέσεις σύγκρισης του παρελθόντος με το παρόν. Η μνήμη δεν εκφράζεται και επιβεβαιώνεται, αλλά δημιουργείται στις εκφράσεις της κι έτσι 'συμβαίνει στο παρόν'. Με αυτό τον τρόπο, η μνήμη εμφανίζεται ταυτόχρονα ως ανάκληση και επανάληψη και ως ετερογένεση και επινόηση. Η κατανόηση της συλλογικής μνήμης σε μια τέτοια οπτική μετακινείται προς τις υποκειμενικές εμπειρίες, στον τρόπο δημιουργίας της ταυτότητας, τη διαχείριση της μνήμης/λήθης από τα ίδια τα άτομα και την 'αίσθηση του ανήκειν'.

Σύμφωνα με τους Astrid Erll και Ann Rigney μέσω της επιτέλεστικότητας η μνήμη η κατανόείται καλύτερα ως μια ενεργή σχέση με το παρελθόν, και όχι ως απλή αναπαραγωγή. «Γιατί, όπως το φύλο, η μνήμη δεν έχει 'αρχή', αλλά στηρίζεται σε αναπαραστάσεις. Και όπως το φύλο, η μνήμη δεν αφορά μια ιστορική αλήθεια, αλλά είναι κάτι που ανταποκρίνεται στις ανάγκες και τις επιθυμίες του

παρόντος» (Bertens, 2020). Ως εκ τούτου δεν υπάρχει αντικειμενικά σωστή μνήμη. Ακόμη και οι ατομικές αναμνήσεις δεν είναι σταθερές και κάθε διαδικασία ανάμνησης στην πραγματικότητα είναι μια διαδικασία ανακατασκευής, που προσαρμόζεται σε ένα νέο πλαίσιο και σκοπό. Σε πολιτιστική κλίμακα, η επιτελεσματικότητα της μνήμης σημαίνει ότι κάθε αναπαράσταση της μνήμης (μνημεία, μουσεία, προφορική ιστορία κ.λπ.) αποτελεί μέρος μιας δυναμικής και συνεχιζόμενης διαδικασίας κατασκευής της.

Η θεωρία της επιτελεσματικότητας παρέχει ένα συμπληρωματικό εργαλείο και στην κατανόηση του χώρου, όπου χωρίς να αμφισβητείται η ίδια η υλική του διάσταση, οι σύγχρονες θεωρίες αμφισβητούν το εγγενές νόημα των μορφών και των χώρων, τονίζοντας ότι «ο χώρος είναι προϊόν σχέσεων, βρίσκεται πάντα σε μια διαδικασία γίνεσθαι» (Massey 2001:10), διαμορφώνεται όσο τα κοινωνικά φαινόμενα λαμβάνουν χώρα και οι κοινωνικές σχέσεις δημιουργούνται και μεταλλάσσονται, αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνει τα φαινόμενα και τις σχέσεις αυτές. Έτσι, ο χώρος μπορεί να γίνει κατανοητός ως μια δυναμική συνθήκη που δημιουργείται μέσα από άπειρα δίκτυα σχέσεων που διαπλέκονται σε κάθε κλίμακα, από το τοπικό έως και το παγκόσμιο (Massey, 1994). Ο χώρος, σύμφωνα με την Ντίνια Βαΐου:

είναι ανοιχτός σε αμφισβήτηση και σε πολλαπλές αναγνώσεις από άτομα και ομάδες με διαφορετικές προελεύσεις και εμπειρίες και όχι οριοθετημένος, καθορισμένος και στατικός. (Βαΐου, 2006: 173)

Ο χώρος, επομένως, δε μπορεί να εννοηθεί ανεξάρτητα από τη βιωματική εμπειρία.

2.4 Soja και thirdspace

Απορρίπτοντας τον μύθο των γραμμικών αφηγήσεων του μοντερνισμού, που δίνει έμφαση στην πρόοδο, την εξέλιξη και το καθολικό ο γεωγράφος Edward Soja, επιθυμεί να εισάγει μια νέα πολιτισμική πολιτική της διαφοράς²⁰ εστιάζοντας στο υποκειμενικό και το ειδικό. Εντάσσεται στη μεταμοντέρνα θεώρηση και προτείνει ένα νέο τρόπο χωρικής σκέψης, τον οποίο ορίζει ως Τριτοχώρο ή «κριτική σκέψη που αποφεύγει τις διχοτομίες και αποδέχεται την ετερότητα» (critical thirding-as-othering) (Soja, 1996:23). Ο Soja αντλεί υλικό από τα έργα διάφορων θεωρητικών, όπως του Henri Lefebvre, του Michel Foucault, της bell hooks και του Homi Bhabha, που μελέτησαν το χώρο στα πλαίσια του φεμινισμού και του μετα-αποικιοκρατισμού, και εισάγει την έννοια του Τριτοχώρου

ως προϊόν μιας 'τριτοποίησης' της χωρικής φαντασίας, τη δημιουργία ενός άλλου τρόπου σκέψης για το χώρο που αντλεί από τον υλικό και το νοητικό χώρο του παραδοσιακού δυϊσμού αλλά υπερβαίνει κατά πολύ τη σκοπιά, την ουσία και το νόημά του» (Soja, 1996:11).

Στο αντίστοιχο βιβλίο του Thirdspace, ο γεωγράφος εκκινεί από τη σκέψη του Lefebvre, όχι μόνο γιατί τον θεωρεί ως πρωτοπόρο επειδή επέλεξε τον χώρο προκειμένου να αντιμετωπίσει την πολυπλοκότητα και τις αντιφάσεις του σύγχρονου κόσμου,

²⁰ Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νέας πολιτισμικής πολιτικής είναι η διάσπαση του μονολιθικού και ομοιογενούς με στόχο την ποικιλία, την πολλαπλότητα και την ετερογένεια, η απόρριψη του αφηρημένου, του γενικού και του καθολικού προς όφελος του χειροπιαστού, συγκεκριμένου και ειδικού, και η ιστορικοποίηση, η ένταξη στα συμφραζόμενα κάθε περίπτωσης και πολλαπλοποίηση μέσω της έμφασης στο περιστασιακό, προσωρινό, πειραματικό, εναλλασσόμενο και μεταβαλλόμενο. [...] Για να το πούμε ξεκάθαρα, η νέα πολιτισμική πολιτική της διαφοράς συνίσταται σε δημιουργικές απαντήσεις στις συγκεκριμένες συνθήκες της παρούσας στιγμής [...] με στόχο την ενδυνάμωση της κοινωνικής δράσης. (Soja, 2001:21-22)

αλλά αναγνωρίζει στο έργο του μία διεπιστημονική, στρατηγικά ισορροπημένη τριπλή διαλεκτική, η οποία συνέβαλε στην σύνδεση της ιστορικότητας, της κοινωνικότητας και της χωρικότητας και «όποτε αντιμετώπισε διπολικές κατηγορίες επιδίωξε να τις διασπάσει εισάγοντας έναν Άλλο όρο, μία Τρίτη δυνατότητα ή 'στιγμή' η οποία συμμετέχει στα αρχικά ζεύγη αλλά δεν είναι ένας απλός συνδυασμός ή μία ενδιάμεση θέση» (Soja, 1996:60). Επηρεασμένος από την ιδέα του Lefebvre ότι ο χώρος συνιστά μία κοινωνική κατασκευή η οποία ενσωματώνει αξίες, νοήματα και συμβολισμούς, ο Soja επεκτείνει τη συλλογιστική του και αναφέρεται στη συνύπαρξη του 'αισθητού χώρου' της υλικής πρακτικής [first space] και 'νοητού χώρου' των συμβολικών αναπαραστάσεων [second space], προς την αντίληψη μιας κοινωνικής και ιστορικής ολότητας του βιωμένου χώρου [thirdspace]²¹ (Soja, 2001:23).

Ο ίδιος αποδίδει τη βάση της ιδέας του σε μια σύνθεση των εννοιών του 'βιωμένου χώρου' του Lefebvre και των ετεροτοπιών του Foucault, στις οποίες επίσης αναγνωρίζει ένα ισορροπημένο διαλεκτικό τρίγωνο χώρου-γνώσης-δύναμης και μια σειρά από θεωρητικά ενδιαφέροντα, όπως οι σχέσεις μεταξύ χώρου και χρόνου, ιστορικής και χωρικής φαντασίας. Αντίστοιχα, ο Soja θεωρεί, ότι σήμερα το κοινωνικό, το ιστορικό και το χωρικό είναι αλληλοεξαρτώμενα και αδύνατον να διαχωριστούν και αναγνωρίζει ως δυναμικές τις σχέσεις χώρου και κοινωνίας. Τελικά, στέκεται σε μια κριτική του ιστορικισμού, στα πλαίσια του οποίου, ο χώρος σε αντίθεση με το χρόνο, αντιμετωπίζεται «ως κάτι σταθερό, νεκρό, μη διαλεκτικό» (During, 1993:140), ενώ περιθωριοποιεί τη χωρική και τη γεωγραφική φαντασία, στην οποία μπορεί κανείς να αναζητήσει τον τρόπο που ο χώρος διασπάστηκε, κερματίστηκε, ρηγματώθηκε, πολλαπλασίασε τις εσωτερικές διαστάσεις του, απέκτησε πολύπλοκες πτυχώσεις και διαστρωματώσεις, κατέστη δηλαδή, μια πληθυντική έννοια με πολλές εννοιολογικές αποχρώσεις. Στο

²¹ Προτείνει δηλαδή μια κριτική κατανόηση του «συνόλου της κοινωνικής ζωής σε μια δεδομένη κατάσταση», καθώς θεωρεί ότι «η ολότητα της κοινωνικής ζωής» είναι ταυτόχρονα πραγματική και υποθετική, με υλικές βάσεις αλλά και φορισμένη από από μεταφορικές και συμβολικές αναπαραστάσεις, από τη δομή της ανθρώπινης συνείδησης, αισθητικής και ιδεολογίας (Soja, 2001:23).

δικό του σχήμα η έννοια της χωρικότητας κατέχει κεντρικό ρόλο καθώς «ξανασυνδέει το ιστορικό νήμα με την κοινωνική παραγωγή του χώρου και την ανθρώπινη γεωγραφία» (During, 1993:137). Προτείνει, επομένως, μια δυναμική, τριαλεκτική προσέγγιση συνυφασμένη με τις κοινωνικές διαδικασίες και αντιμετωπίζει το χώρο ως ένα περίπλοκο δίκτυο σχέσεων, που δεν μπορεί να ερμηνευθεί βάσει μιας γραμμικής μετάβασης από μία ιστορική φάση στην επόμενη.

Στο σκεπτικό του Τριτοχώρου κεντρικό ρόλο κατέχει η βιωμένη εμπειρία στον τρόπο με τον οποίο αναδιτυπώνονται οι έννοιες της μνήμης και της ιστορίας, με στόχο να αναδειχθεί η κοινωνική και ψυχολογική προοπτική του χώρου, απαραίτητη για να «παρέχει ένα διαφορετικό τρόπο σκέψης για το νόημα και την σημασία του χώρου και των συσχετιζόμενων ιδεών που συνθέτουν την χωρικότητα της ανθρώπινης ζωής: τόπος, τοποθεσία, τοπίο, περιβάλλον, κατοικία, πόλη, περιοχή και γεωγραφία»²². Ο ίδιος, ενδιαφέρεται εξίσου για τα ίχνη και τεκμήρια στον υλικό χώρο ή τις αφηγήσεις και εξιστορήσεις στο νοητικό χώρο, που ανασυνθέτουν τις πολλαπλές στρώσεις βιωμάτων, από τις οποίες αναδύεται η πολιτισμική σημασιοδότηση ενός τόπου, μέσα από τον εμποτισμό του με αξίες και νοήματα.

Το τριαλεκτικό σχήμα του Τριτοχώρου αποτελεί μια συνθετική χειρονομία, με στόχο την αποδέσμευση της θεωρητικής σκέψης από κάθε δυαδική λογική, δίνοντας τη δυνατότητα συμπερίληψης στις ενδιάμεσες ζώνες μεταξύ δύο όρων. Αυτό δεν εξάγεται απλώς μέσω του προσθετικού συνδυασμού τους, αλλά περιλαμβάνει άλλες εναλλακτικές του 'και τα δύο/επίσης'. Η τριαλεκτική που προτάσσει δεν εκφράζει μια 'ιερή χωρική τριάδα', αλλά αποτελεί ένα σκόπιμα ασαφές και ευέλικτο εργαλείο, που

δεν προσκολλάται πλέον στην ιστορικότητα και τον ιστορικό χρόνο, ή σε ένα προσωρινό μηχανισμό όπως θέση-αντίθεση-σύνθεση ή επιβεβαίωση-άρνηση-άρνηση της άρνησης. Το thirding παράγει αυτό το οποίο μπορούμε να το αποκαλέσουμε μια συσσωρευτική τριαλεκτική η οποία είναι ριζικά ανοιχτή στην επιπλέον διαφορετικότητα, σε μία συνεχή επέκταση της χωρικής γνώσης (Soja 1996:61).

Ο Τρίτος όρος εκφράζει ακριβώς αυτή τη δυναμική, «έναν χώρο αξιοσημείωτης ανοιχτότητας και κριτικής ανταλλαγής» (Soja,1996:5), την ατέρμονη αναζήτηση της διαφοράς και της διαφορετικότητας. επιτρέποντας συνεχώς τη γέννηση 'τρίτων αντικειμένων' και αφήνοντας ανοιχτές προοπτικές και πιθανότητες για νέες δυνατότητες.

Ο Τριτοχώρος εκφράζει τόσο ένα χωρικό τρόπο σκέψης, όσο και ένα χώρο πολιτικής επιλογής, που προτρέπει σε έναν ευέλικτο εναγκαλισμό της πολυπλοκότητας, συνεπές με τα ενδιαφέροντα του γεωγράφου για την πολιτισμική ετερογένεια, τις μειονοτικές κοινωνικές δυνάμεις και τις μη κυρίαρχες δομές, που επανατοποθετούνται ως παραγωγικές δυνάμεις στο κάδρο του αστικού πολιτισμού της ύστερης νεωτερικότητας. Σε μια προσπάθεια επεξήγησης, συσχετίζει την ιδέα του με έννοιες όπως η υβριδικότητα, οι ετεροτοπίες και το περιθώριο και τον περιγράφει ως:

[...] χώρος της συμπερίληψης όλων των ταυτοτήτων, των κινδύνων όπως επίσης και των δυνατοτήτων: ο χώρος της ριζοσπαστικής ανοιχτότητας, ο χώρος της κοινωνικής πάλης, της απελευθέρωσης, της χειραφέτησης. [...] μια στρατηγική τοποθεσία με την οποία μπορείς να συμπεριλάβεις, να καταλάβεις και δυναμικά να μετασχηματίσεις όλους τους χώρους ταυτόχρονα. (Soja 1996:68)

Υπό αυτό το πρίσμα, είναι ο μετα-χώρος που δύναται να ξεδιπλωθούν όλες οι διαφορετικές αναγνώσεις της ιστορίας, να τεθούν υπό αμφισβήτηση τις έννοιες της παράδοσης και της νεωτερικότητας, του παρόντος και του παρελθόντος, της εξουσίας και της αντίθεσης προς αυτήν και όπου «η αναφορά στο παρελθόν μπορεί να γεννιέται με επίγνωση της ασυνέχειας, ως αναζήτηση μιας σχέσης που μέσω του παρελθόντος αναζητά τις δυνατότητες που το παρόν εγκυμονεί» (Σταυρίδης, 2010:102). Δεν πρόκειται επομένως, απλώς για μια χειρονομία συμπερίληψης, αλλά ο Soja, όπως και ο Lefebvre, θεωρώντας τα ίδια τα υποκείμενα, ως παραγωγούς του χώρου κατοίκησής τους, τους περικλύει ως τους πραγματικούς παράγοντες για τον συνεχή ανασχηματισμό των πόλεων.

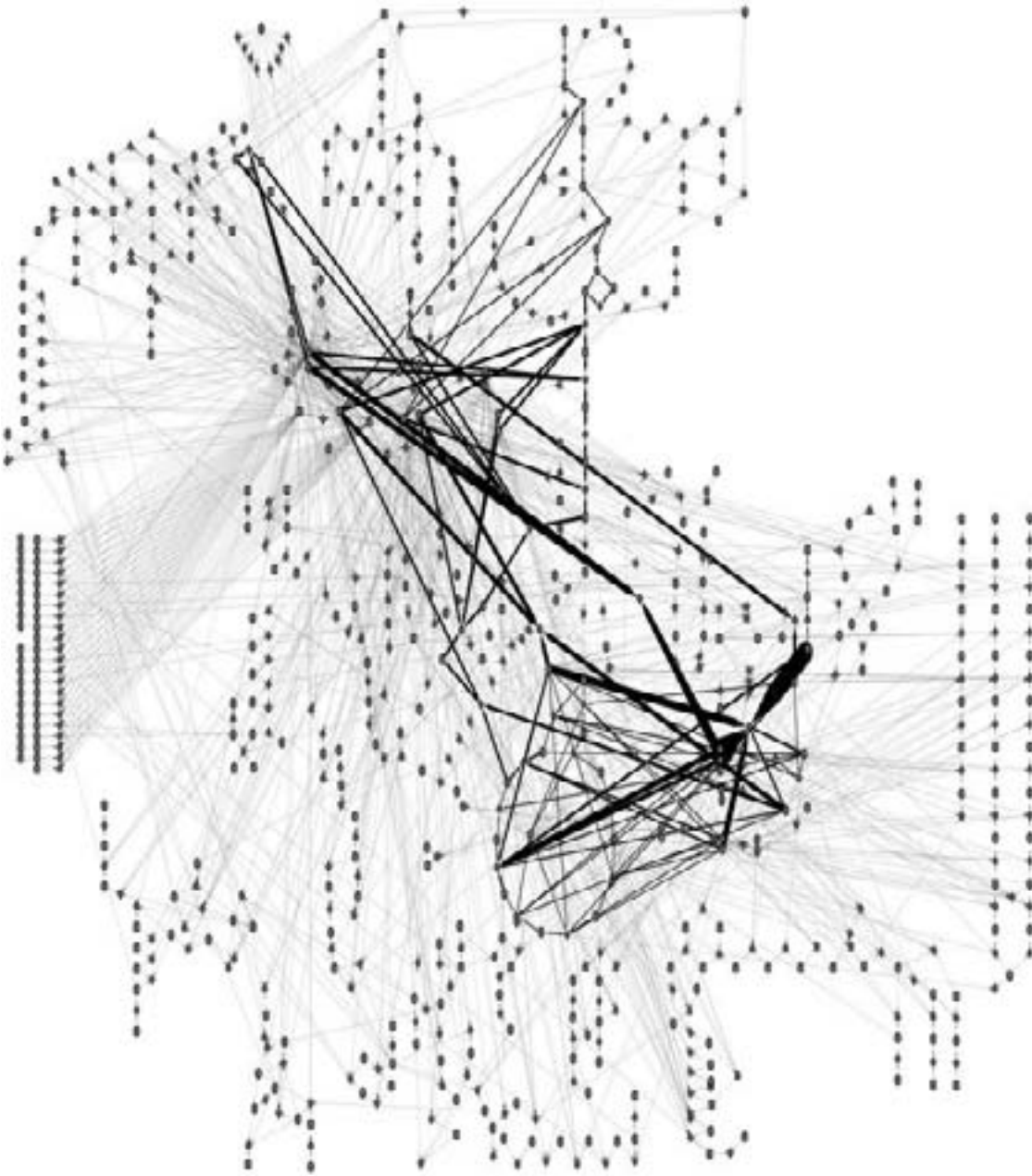
-Yes, the only place on earth where all places are – seen from every angle, each standing clear, without any confusion or blending’ – Jorge Luis Borges, “The Aleph”.

Προσπαθώντας να περιγράψει την ιδέα του για τον Τρίτοχωρο ο Soja, ανατρέχει στο βιβλίο του J.L.Borges ‘The Aleph and Other Stories’, καθώς στην περιγραφή του Aleph αναγνωρίζει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυνατότητας συμπερίληψης και πολλαπλότητας, όπου «όλα έρχονται μαζί [...] υποκειμενικότητα και αντικειμενικότητα, το αφηρημένο και το απτό, το πραγματικό και το επινοημένο, το αναγνωρίσιμο και το αδιανόητο, το επαναληπτικό και το διαφοροποιητικό, δομή και αυτενέργεια [...] η καθημερινή ζωή και η ατέρμονη ιστορία» (Soja,1996: 75).

2.5 συμπερασματικά

Η έννοια της επιτελεστικότητας παρέχει ένα θεωρητικό υπόβαθρο για την κατανόηση της σχέσης μνήμης, ταυτότητας και χώρου ως δυναμικές διαδικασίες, που δε μπορούν να εννοηθούν διακριτά, ούτε ανεξάρτητα από τα εκάστοτε κοινωνικά, γεωγραφικά και ιστορικά συγκείμενα. Προς την κατεύθυνση αυτή, η θεωρία του Τριτοχώρου του Soja ανοίγει την ανάγνωση της πόλης από έναν ενιαίο και ομοιογενή χώρο, σε έναν χώρο που εμπεριέχει τις μνήμες και τις σημασίες των 'άλλων', ένα πεδίο αντιπαραθέσεων και διεκδικήσεων. Η κατανόηση της διαφοράς και της διαφορετικότητας στην πόλη, αναφέρεται στην πολλαπλότητα των βιωμένων εμπειριών που αντιστοιχούν σε διαφορετικές χωρικές αναγνώσεις. Έτσι, η μνήμη και η συγκρότηση των εικόνων της πόλης διατηρούν αμφίδρομη σχέση, όπου οι διαφορετικές μνημονικές αποκρυσταλλώσεις κατασκευάζουν ετερόκλητες εικόνες της πόλης, μέσα από τις οποίες αναδύονται αντιπαραθέσεις, διαμάχες και συγκρούσεις τόσο μεταξύ τους, όσο και με την επίσημη αφήγηση. Μια τέτοια ανάγνωση της πόλης, επιτρέπει το παρελθόν να διανοίγεται αναζητώντας τις δυνατότητες του παρόντος. Η συλλογική μνήμη στην πόλη της ρευστής νεωτερικότητας δεν είναι μια μνήμη που ίδρύει τόπους επισημαίνοντας ίχνη, αναγνωρίζοντας δηλαδή τα υλικά ερείσματα του παρελθόντος ως σημάδια μιας διάρκειας, αλλά συσχετίζει χώρους, δοκιμάζει παίρνοντας τη θέση του άλλου, είναι μια μνήμη των συναντήσεων.

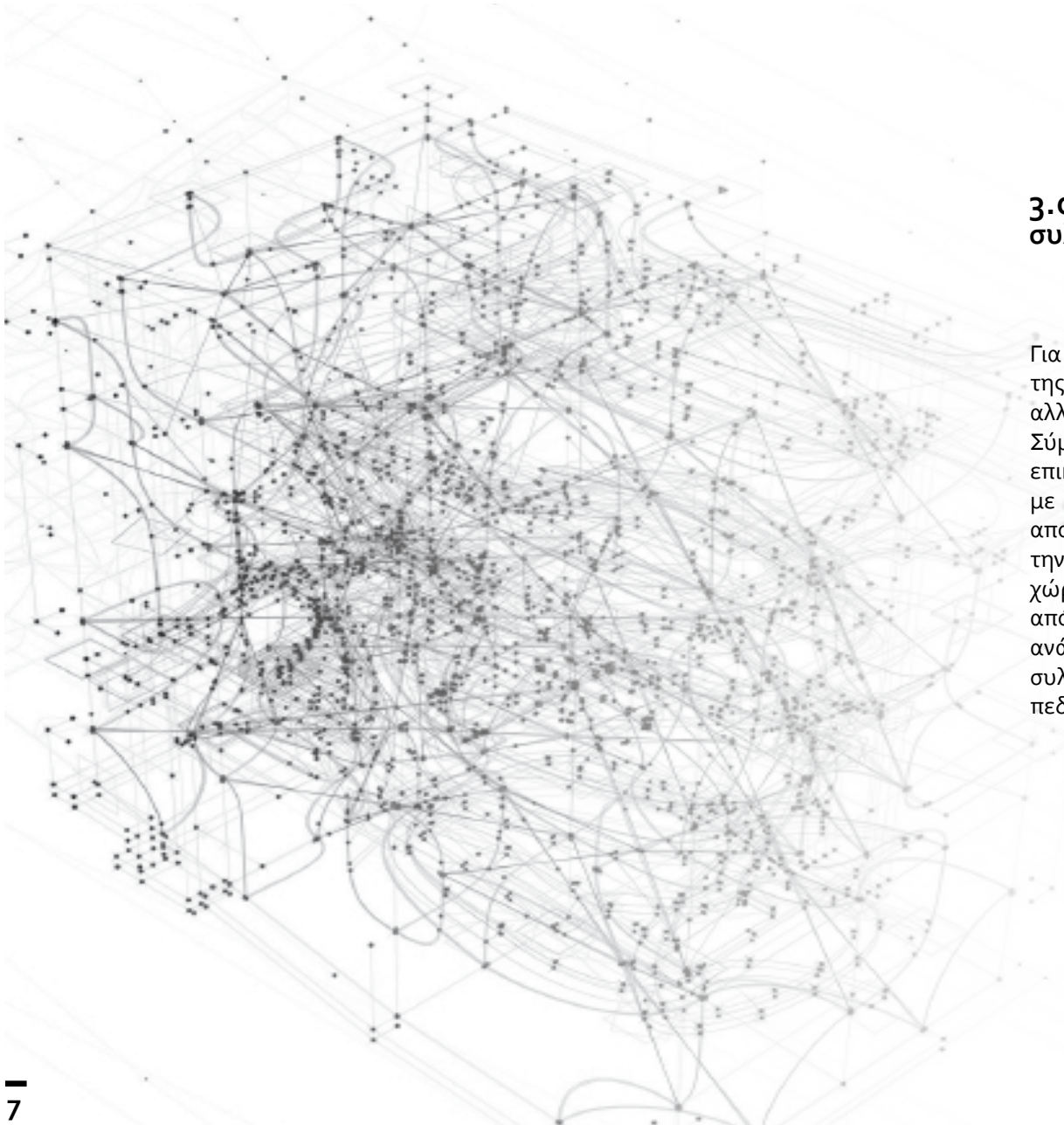
3.0 ψηφιακός χώρος και συλλογική μνήμη

3.1 τα δίκτυα πληροφορίας ως κοινωνικά δίκτυα

3.2 η μνήμη στη ψηφιακή κουλτούρα

3.3 η εγγραφή της μνήμης στον ψηφιακό χώρο

3.4 συμπερασματικά

3.0 συλλογική μνήμη και ψηφιακός χώρος

Για πολλούς μελετητές η εποχή που διανύουμε είναι 'η εποχή της επανάστασης της πληροφορίας' και συνδέεται με ριζικές αλλαγές στην αντιληπτική κατάσταση των χωρικών δομών. Σύμφωνα με τον Castells, η ηλεκτρονικά διαμεσολαβούμενη επικοινωνία, που επιτυγχάνεται μέσω ροών πληροφορίας με 'ταχύτητες φωτός', σημαίνει την κατάρρευση των αποστάσεων, την βαθμιαία αποσύνθεση από τον τόπο και την εισαγωγή της παραμέτρου του χρόνου στην εννόηση του χώρου, εγκαινιάζοντας μια νέα κουλτούρα μνήμης. Μέσα από το έργο του θεωρητικού Wolfgang Ernst επιχειρείται η ανάλυση των νέων δυναμικών χωρικών εκφράσεων της συλλογικής μνήμης και διερευνάται ο ψηφιακός χώρος, ως πεδίο εγγραφής της.

3.1 τα δίκτυα πληροφορίας ως κοινωνικά δίκτυα

Ενας από τους βασικούς μελετητές της αλληλεπίδρασης της παγκοσμιοποίησης και των τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας είναι ο κοινωνιολόγος Manuel Castells. Κατά τον ίδιο, η σύγχρονη κοινωνία είναι δομημένη γύρω από 'ροές', ροές κεφαλαίου, ροές πληροφορίας, τεχνολογικές ροές, ροές ανθρώπων που μετακινούνται, ροές εικόνων, ήχων, συμβόλων, κλπ. Από αυτό το ρευστό δίκτυο ανταλλαγών προκύπτει μια νέα χωρική μορφή, που ο Castells θα ονομάσει 'χώρο ροών' [space of flows], η οποία αποτελεί την υλική οργάνωση των κοινωνικών πρακτικών που μοιράζονται κοινό χρόνο [time sharing]²⁴. Ο 'χώρος ροών' προκύπτει από τη δυνατότητα της διασύνδεσης διαφορετικών τοποθεσιών, μέσω ενός δικτύου, το οποίο συνδέει άτομα και δραστηριότητες που ανήκουν σε διαφορετικά, διακριτά, γεωγραφικά πλαίσια (Willis, 2007:158), επικυρώνοντας ότι ο χώρος και ο χρόνος δε γίνονται κατανοητοί ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο.

Ο 'χώρος ροών' μπορεί να θεωρηθεί μια μορφή χώρου ενδεικτική των σύγχρονων κοινωνικών πρακτικών, με τον Castells να κάνει αναφορά για μια 'κοινωνία δικτύων', ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης ηλεκτρονικής διαμεσολάβησης της επικοινωνίας και αναγνωρίζοντας ότι στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων οι πρακτικές τείνουν να έχουν ψηφιακές συνιστώσες. Μια πλέον σωστή

²⁴ Όπως εξηγεί ο Castells «ο χώρος είναι η υλική υποδομή για κοινωνικές πρακτικές ταυτοχρονίας» (Castells, 1996:442) και ως τέτοιος συνενώνει τις πρακτικές εκείνες που λαμβάνουν χώρα στον ίδιο χρόνο. Καθώς ο χώρος σχετίζεται με την υλική κατασκευή της συγχρονικότητας, δηλαδή την κοινή και ενιαία αναφορά ανθρώπινων πρακτικών που εξελίσσονται στο χρόνο, η γειτνίαση ήταν αυτό που παρήγαγε ιστορικά τον ταυτοχρονισμό. Ο Castells με αναφορά στον Leibnitz, θα θεμελιώσει την άποψη σύμφωνα με την οποία η δικτυακή-ψηφιακή πραγματικότητα είναι δυνατό να παράγει χώρο, στο βαθμό που επιτρέπει τη γειτνίαση. Στη συνέχεια εισηγείται την έννοια του 'χώρου ροών', ως 'υλικής οργάνωσης των χρονικά διαμοιραζόμενων κοινωνικών πρακτικών οι οποίες λειτουργούν μέσω ροών' και υποστηρίζονται από τεχνολογίες και δίκτυα της πληροφορίας και της επικοινωνίας.

διατύπωση θα ήταν ότι αν και δεν έχουν όλες οι πρακτικές ψηφιακή συνιστώσα, αυτές που διαθέτουν κατέχουν ηγεμονεύουσα θέση, με την έννοια της επιρροής της εξέλιξης όλων των άλλων. Αν και οι χώροι ροών φαίνεται να αποτελούν την κυρίαρχη χωρική μορφή στη σημερινή 'κοινωνία των δικτύων', οι χώροι αυτοί και οι άνθρωποι που δρουν στο πλαίσιό τους, εξακολουθούν να ζούν τη ζωή τους εξίσου στο πλαίσιο των 'εντοπισμένων χώρων' [space of places], δηλαδή στο φυσικό τους χωρικό πλαίσιο (Χαρίτος, 2007:59), που όμως βαθμιαία διαχωρίζονται και αποσυνδέονται. Οι τόποι δεν αναιρούνται, αλλά η λογική και το νόημά τους, προκύπτουν από το δίκτυο που μελετάται.

Ο 'χώρος ροών' είναι ένα αόρατο πλέγμα πολυάριθμων διασυνδέσεων, ή 'διασταυρωμένων κόμβων' αν ακολουθήσουμε τον Castells, σαν ένα δίχτυ που περιβάλλει τον κόσμο. Είναι ένας χώρος χωρίς υλικότητα, ωστόσο έχει ανθρωπολογική σημασία στο βαθμό που χρησιμοποιείται για να προσομοιώσει χωρικά περιβάλλοντα και κατ'αυτόν τον τρόπο να ενσταλάξει μια χωρική διάσταση στις τρέχουσες κοινωνικές πρακτικές. Στο βαθμό που μας ενδιαφέρει, η δικτύωση λειτουργεί παράγοντας τη δική της εσωτερική κοινωνικο-χωρική λογική επαναπροσδιορίζοντας ριζικά τις δύο θεμελιώδεις χωρικές έννοιες της απόστασης και της παρουσίας. Πράγματι, όπως αναφέρει ο Pierre Levy:

Η προβολή της εικόνας του σώματος συνδέεται γενικά με την έννοια της τηλεπαρουσίας. Αλλά η τηλεπαρουσία είναι πάντα κάτι περισσότερο από την απλή προβολή της εικόνας. [...] Τα συστήματα δυνητικής πραγματικότητας μεταδίδουν κάτι περισσότερο από εικόνες· μια σχεδόν παρουσία (Levy, 1999:40).

Αυτό που συμβαίνει, είναι ότι καταργείται η αντίληψη ότι για να είναι κανείς δρων πρέπει να βρίσκεται κάπου. Αυτή η δυνατότητα ξεκινά με τα 'συμβατικά' μέσα, ωστόσο στο διαδίκτυο αποκτά μια διαφορετική ποιότητα και υφή. Αυτό που επιτρέπει τις ταυτόχρονες πρακτικές δεν είναι η χωρική εγγύτητα μεταξύ των κόμβων, αλλά η δυνατότητα διασύνδεσής τους. Έτσι οργανώνεται

μια νέα υπόσταση χώρου, όπου η έμφαση μεταπίπτει στις ροές μεταξύ κόμβων, έναντι της γειτνίασης. Αντίθετα με τον φυσικό χώρο, η χωρικότητα των δικτύων κατακτάται από τη δυνατότητα εκμηδένισης (του χρόνου) των αποστάσεων και δημιουργεί κατ' αυτόν τον τρόπο, την αίσθηση ενός κοινού χώρου, ενός χώρου που συγκροτείται από τον παράγοντα του χρόνου.

Η θεωρία του Castells για την 'κοινωνία δικτύων' είναι από τις πρώτες που κατανοούν τη σημασία του διαδικτύου και τις συναφείς εξελίξεις, προσπαθώντας να τις εντάξει σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Αν και ο ίδιος ο Castells εμφανίζεται σχετικά απαισιόδοξος, μιλώντας για μια 'εικονική' κοινωνία, όπως έχει δείξει η μέχρι τώρα εμπειρία ο φυσικός χώρος και ο χώρος ροών αλληλοδιαπερνούν ο ένας τον άλλο, καθώς οι άνθρωποι 'κινούνται' offline και και 'πλοηγούνται' online στα δίκτυά τους, και οι δύο κόσμοι λειτουργούν παράλληλα. Η εργασία δεν ενστερνίζεται τη θέση για μια αντίφαση μεταξύ εικονικότητας και πραγματικότητας, αλλά η θεωρία των ροών αναπτύσσεται στο βαθμό που μας επιτρέπει να μιλήσουμε για σύγχρονα θέματα ενδιαφέροντος, όπως είναι η αποσύνδεση από τον τόπο, η αυξανόμενη κατάρρευση των αποστάσεων ως αποτέλεσμα της εκμηδένισης του χρόνου, η έμφαση μεταξύ ροών, η αλλαγή από κάθετες σε οριζόντιες σχέσεις και η είσοδος των ψηφιακών τεχνολογιών²⁵ στο συνεχές της καθημερινής ζωής.

²⁵ Στη συνέχεια της ανάγνωσης προτείνεται η αντικατάσταση του όρου 'ψηφιακές τεχνολογίες', που θεωρείται πιο γενικός και καλύπτει ένα ευρύτερο φάσμα εφαρμογών, με τον όρο 'δικτυακό παράδειγμα'. Η διαπίστωση ότι το δικτυακό παράδειγμα είναι ηγεμονικό στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων σημαίνει επίσης ότι (εκτός της ηγεμονίας του στην παραγωγή υλικών και άυλων αγαθών) καθορίζει τον τρόπο σκέψης μας, τις δομές γνώσης, ορίζει τι είναι 'φυσιολογικά' αποδεκτό και τι δεν είναι, έχει γίνει ο παραδειγματικός παγκόσμιος τρόπος αναπαράστασης του πολιτισμού (Παπαλεξόπουλος, 2011).

3.2 η μνήμη στην ψηφιακή κουλτούρα

Μπορούμε επακόλουθα να αναγνωρίσουμε ότι η κουλτούρα είναι μια λειτουργία των εγγενών σε αυτήν μέσων, θεσμών και πρακτικών αποθήκευσης και μεταφοράς της πολιτισμικής γνώσης. Το ίδιο ισχύει και για την κουλτούρα της μνήμης. Μελετώντας το ζήτημα από τη σκοπιά της αρχαιολογίας των μέσων ο θεωρητικός Wolfgang Ernst κάνει δυνατό να αντιληφθούμε τις δύο διαστάσεις της μνήμης: την τεχνολογική και την ανθρώπινη ανάγκη για σημασιοδότηση. Μελετώντας το αρχείο στα πλαίσια των ψηφιακών περιβαλλόντων, ο ίδιος το αποσυνδέει από τις αφηγηματικές πρακτικές. Υποστηρίζει ότι το ψηφιακό αρχείο αφορά την μνήμη των ηλεκτρονικών υπολογιστών και δε μπορεί να λειτουργήσει ως όχημα της συλλογικής μνήμης. Στη ψηφιακή κουλτούρα το αρχείο αφορά ένα λειτουργικό τόπο μνήμης [lieu de mémoire], που καταγράφει τις παροντικές διαδικασίες.

Η ανάμνηση βρίσκεται εκτός του αρχείου, καθώς ο αρχειακός χώρος βασίζεται σε ένα υλικό έρεισμα, όχι σε ένα μεταφορικό σώμα αναμνήσεων. [...] στα αποθηκευμένα δεδομένα του, οι αφηγήσεις (ιστορία, ιδεολογία και άλλα είδη ρηματικού λογισμικού) εφαρμόζονται εξωτερικά. Οι μη ρηματικές πρακτικές είναι η πραγματικότητα των αρχείων σύμφωνα με ένα δεδομένο σύνολο κανόνων -κατά κάποιο τρόπο ανάλογο με τα πρωτόκολλα μεταφοράς στο διαδίκτυο ή τους κώδικες πίσω από το λογισμικό ηλεκτρονικών υπολογιστών. (Ernst, 2004:5)

Αν η αφήγηση είναι το μέσο της κοινωνικής μνήμης «το μέσο των αρχείων είναι ο αλφαριθμητικός τρόπος σε συνδυασμό με τις υλικές δυνατότητες και τα λογιστικά προγράμματα. Η εξουσία είναι η περιοχή όπου δεν γίνονται αφηγήσεις. Το υπόλοιπο είναι ερμηνεία. Το αρχείο καταγράφει, δεν αφηγείται. Μόνο μεταφορικά μπορεί να

συγκριθεί με την ανθρώπινη μνήμη. (Ernst, 2004:3)

Η ιστορική φαντασία αποκτά για το ψηφιακό αρχείο δευτερεύον νόημα. Ενάντια στη επιθυμία της φαντασίας να μιλήσουμε με τους νεκρούς, η αρχειακή μνήμη αντιμετωπίζει το παρελθόν ως δεδομένα.

Το αρχείο δεν λέει ιστορίες· μόνο οι δευτερογενείς αφηγήσεις δίνουν ουσιαστική συνοχή στα ασυνεχή στοιχεία του. [...] Στο αρχείο, τίποτα και κανείς δεν μας μιλάει - ούτε οι νεκροί ούτε τίποτε άλλο. Το αρχείο είναι ένας χωρικός τρόπος αποθήκευσης. (Ernst, 2004:3)

Όπως σημειώνουν οι Schwartz και Cook (2002), η προηγούμενη αντίληψη του αρχείου ως πηγής γνώσης και δύναμης, έχει αντικατασταθεί με αυτήν που το θεωρεί ουδέτερη ακόμη και μηχανική συσσώρευση πληροφοριών για φύλαξη. Στην ψηφιακή εποχή, κάθε ομάδα ψηφιακών δεδομένων ονομάζεται αρχείο²⁶. Τα αρχειοθετημένα δεδομένα δεν σχετίζονται απαραίτητα με την ιστορική ή πολιτισμική μνήμη, αλλά είναι μια οργανωτική διαδικασία, που αντικατοπτρίζει το λειτουργικό επίπεδο του παρόντος και μπορεί να αφορά το κράτος, επιχειρήσεις, μέσα ενημέρωσης, φυσικά πρόσωπα ή να παράγεται αυτόματα από το ίδιο το σύστημα. Για αυτό και το αρχείο δεν μπορεί να αναπαριστά τον «τόπο συλλογικής μνήμης σε μια δεδομένη κοινωνία, αλλά μάλλον έναν τρόπο ταξινόμησης, διαλογής και αποθήκευσης δεδομένων που προκύπτουν από διοικητικές πράξεις, που αντιπροσωπεύουν

²⁶ Το αρχείο ορίζεται ως 'φάκελος που περιέχει έναν ή περισσότερους συμπιεσμένους φακέλους' (PC Magazine Encyclopedia, 2015) ή ως 'δεδομένα υπολογιστή που έχουν μεταφερθεί σε κάποιο μέσο για μακροχρόνια αποθήκευση' (The Free Dictionary, 2015).

²⁷ Αυτός ο νέος τρόπος ύπαρξης του χρόνου ξεκίνησε με την εφεύρεση της φωτογραφίας, καθορίζοντας και διατηρώντας μια μοναδική χρονική στιγμή, συνέχισε με το φωνόγραφο που μπορεί να αναπαράγει τις φωνές των νεκρών, κλιμακώθηκε με τον κινηματογράφο, που επιτρέπει την αντίστροφη της εντροπίας, του θερμοδυναμικού καθορισμένου βέλους του χρόνου για αργή ή αντίστοιχα γρήγορη κίνηση. Ο χρόνος έγινε ηλεκτρονικά χειριζόμενος από τα πλήκτρα STOP/PLAY και REWIND/FASTFORWARD στην εγγραφή ήχου και βίντεο.

ένα είδος δυνατότητας του κυβερνοχώρου για ανατροφοδότηση μεταξύ δεδομένων και παροντικών διαδικασιών» (Ernst, 2004:2).

Το αρχείο δεν εμφανίζεται πλέον ως ένα υλικό έρεισμα, προϊόν ενός γεγονότος του οποίου τη μνήμη φυλάσσει και προορίζεται απλά για ανάγνωση [read-only], αλλά σαν μια μήτρα πιθανών καταστάσεων. Καθώς τα γράμματα της αλφαβήτου, οι εικόνες και οι ήχοι αντικαθίστανται από δυαδικά ψηφία [bits], για τους ψηφιακούς συντελεστές αποθήκευσης δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα στο τι συνιστά τεκμήριο και τι όχι, αλλά πιθανές δυνατότητες από μια μήτρα δεδομένων. Βασική διαφορά αποτελεί ότι η ψηφιοποίηση επιτρέπει αυτό να συμβεί αποκλειστικά από τα ίδια τα μέσα, παράγοντας ένα είδος μνήμης που είναι καθαρά ενδογενής. Καθώς η ψηφιοποιημένη μνήμη δεν ανταποκρίνεται μόνο στο εύρος των γραμμάτων, οι εικόνες και οι ήχοι γίνονται επίσης υπολογίσιμοι (με την τεχνική έννοια) και μπορούν να ανακτηθούν με τη διαδικασία της δειγματοληψίας.

Σε μια αυθεντικά ψηφιακή κουλτούρα, το γενεσιουργό αρχείο, το αρχειακό παράδειγμα, αντικαθίσταται από την τυχαία πρόσβαση σε σήματα. (Ernst, 2004:6)

Κατ' αυτόν τον τρόπο δύναται να ενεργοποιηθούν «απρόβλεπτες οπτικές αναπαραστάσεις από ένα οπτικο-ακουστικό αρχείο». (Ernst, 2004:6). Τα δύο είδη μνήμης, τεχνολογική και ανθρώπινη μπορούν να λειτουργούν παράλληλα. Ωστόσο, ο χρόνος στο ψηφιακό καθεστώς²⁷ δεν αφορά πλέον την ιστορική γραμμική ακολουθία. Η ανθρώπινη φαντασία μπορεί να συμπληρώσει τα κένα παράγοντας συνέχειες, αλλά το αρχείο δεν αποτελεί πλέον τη βάση για την ιστορική μνήμη, αλλά μια εναλλακτική πηγή γνώσης.

Συνδυάζοντας την ψηφιακή αποθήκευση με το χώρο δικτύων το παραδοσιακό αρχείο μετασχηματίζεται ριζικά. Ενώ μέχρι πρότινος παρέμενε προσδεμένο στο χώρο, πλέον εξαρτάται άμεσα από τον παράγοντα του χρόνου· ένας δυναμικός τοπολογικός χώρος, αντί για ένα στατικό υλικό έρεισμα. Σε μια ψηφιακή κουλτούρα, λέει ο Ernst, το κλειδί είναι η δυναμική της μόνιμης διαβίβασης δεδομένων. Οι προσδεμένες σε ένα υλικό

έρεισμα, στατικές μνήμες αντικαθίστανται από δυναμικές, χρονικές μορφές αποθήκευσης.

Τα αρχειακά δεδομένα χάνουν την χωρική ακινησία τους τη στιγμή που τους παρέχεται ένας καθαρά χρονικός δείκτης. (Ernst, 2004:4)

Καθώς ο χρόνος της μεταφοράς των αρχειακών πληροφοριών συρρικνώνεται στο μηδέν, το ψηφιακό καθεστώς επιτρέπει την επεξεργασία των δεδομένων σε πραγματικό χρόνο. Τα ψηφιακά αντίγραφα υπόκεινται σε συνεχείς μετασχηματισμούς, είναι εναλλάξιμα και ισότιμα, ενώ παράλληλα εκτοπίζουν την πρωτοκαθεδρία της γραφής και περιλαμβάνουν εικόνα, ήχο, βίντεο ή πιθανούς συνδυασμούς. Η κλασική αρχειακή μνήμη γίνεται πλέον διαδραστική, καθώς «τα αρχεία στον χώρο των δικτύων υποβάλλονται σε διαρκή, χρονικά εξαρτώμενη, ανατροφοδότηση από τους χρήστες» (Ernst, 2004:4). Χωρικά αυτό βρίσκει έκφραση στο πρώτο υλοποιημένο παράδειγμα ενός τέτοιου δικτυακού πολιτιστικού αρχείου, που είναι το διαδίκτυο. Αν υποθέσουμε, ότι η μνήμη στηρίζεται στη δυνατότητα εφαρμογής τεχνικών ανάκλησης, δεν υπάρχει μνήμη· μόνο συντηρητικά μπορεί το διαδίκτυο να αποκαλείται αρχείο.

Ο κυβερνοχώρος είναι μια στιγμιαία επιτέλεση της επικοινωνίας, έτσι ο κυβερνοχώρος δεν έχει μνήμη. (Ernst, 2004:5)

²⁸ Επιπλέον, αν και η πρακτική της ψηφιακής αποθήκευσης δε βρίσκεται υπό τη σφαίρα επιρροής κάποιου επίσημου φορέα, οι προσωπικές και συλλογικές μνήμες που παράγονται, αποθηκεύονται, αρχειοθετούνται και διανέμονται μέσω ηλεκτρονικών μέσων και δικτύων ενδέχεται στη διαμόρφωση και διάταξή τους να επηρεάζονται από την αρχιτεκτονική και την πολιτική δεδομένων των μεγάλων οικονομικών παραγόντων όπως το Facebook, που παίρνουν το ρόλο της 'εξουσίας' με τους όρους του Derrida (Garde-Hansen, 2009:135-150)

3.3 η εγγραφή της μνήμης στον ψηφιακό χώρο

Στην ψηφιακή εποχή, η κλασική πρακτική της αιωνείας αποθήκευσης αντικαθίσταται από δυναμικές ροές. Η εγγραφή της μνήμης στο χώρο αντικαθίσταται από σειριακές ακολουθίες χρονικών οντοτήτων. Καθώς, ο χώρος χρονικοποιείται, το αρχειακό παράδειγμα αντικαθίσταται από τη μόνιμη μεταφορά, την ανακύκλωση μνήμης.

Με το ίδιο το αρχείο να μετασχηματίζεται από συντελεστή χωροθέτησης του χρόνου σε μια ενδιαμέση διατάξη δυναμικών διεργασιών, η χωρική αρχιτεκτονική του αρχείου μετατρέπεται σε αλληλοεπικαλυπτική, συγχρονική επικοινωνία και ολοκληρωτικά εξαρτώμενη από τον παράγοντα του χρόνου (Ernst, 2004:4).

Το διαδίκτυο παράγει μια νέα κουλτούρα μνήμης, όπου η μνήμη δεν εντοπίζεται πλέον στον χώρο, αλλά καθίσταται δυναμικά προσβάσιμη. Συνολικά, οι δικτυωμένες βάσεις δεδομένων σηματοδοτούν την αρχή μιας σχέσης με τη μνήμη που διαλύει την ιεραρχία που σχετίζεται με το παραδοσιακό αρχείο, όπως αυτό περιγράφεται από τον Derrida και διαφοροποιείται κατ' αυτόν τον τρόπο από τις παραδοσιακές μνημοτεχνικές που βασίζονταν στον υλικό χώρο. Ωστόσο, αν και η πληροφορία δεν προϋποθέτει κατοχή, εξακολουθεί να προϋποθέτει πρόσβαση. Η προσβασιμότητα παραμένει κρίσιμη για τη ψηφιακά διαμεσολαβημένη μνήμη.

Στο πολιτιστικό αρχείο η δυνατότητα πρόσβασης δύναται μόνο στην περίπτωση δεδομένων που διαθέτουν προσπελάσιμα μεταδεδομένα. Όσο αναφορά το Διαδίκτυο, αυτή η ίδια η αρχειακή υποδομή καθίσταται προσωρινά δυναμική με την ανάγκη για δεδομένα πρόσβασης σε μια δεδομένη στιγμή σε ένα εικονικό κείμενο²⁸. (Ernst, 2004:5)

Το διαδίκτυο έχει βαθμιαία εξελιχθεί σε μια τεχνολογία με

κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπου οι κοινωνικοί δρώντες μπορούν να είναι παραγωγοί πληροφορίας και παράλληλα να συμβάλλουν στην επέκταση του ψηφιακού πολιτιστικού αρχείου-υπερκειμένου. Χαρακτηριστικές είναι οι νέες μορφές αρχείου, όπως wikipedias, blogs, προσωπικές ιστοσελίδες ή λογαριασμοί στα social media. Αν και η πληροφορία που παράγεται και κυκλοφορεί αφορά ως επί το πλείστον προσωπικές αναμνήσεις και υποκειμενικές καταγραφές, η διαδραστικότητα του μέσου δίνει συνεχώς τη δυνατότητα συσχετισμού με άλλους, μέσα από σχόλια, εικόνες κτλ. Υπ'αυτήν την έννοια, υπάρχει ένα εγγενές παράδοξο, ενώ η δικτύωση είναι στενά συνδεδεμένη με τη διαδικασία εξατομίκευσης, ταυτόχρονα παρέχει νέα εργαλεία σύγκλισης και παραγωγής 'κοινού χώρου' μεταξύ ανθρώπων-κόμβων του δικτύου. Τίθεται επομένως το ερώτημα αν σε αντίθεση με τις φυσικές συλλογικότητες που δημιουργούν δεσμούς από τη μνήμη, ο ψηφιακός χώρος μπορεί να λειτουργήσει ως ένα πεδίο εγγραφής αναμνήσεων, όπου εικονικές συλλογικότητες μπορούν να δημιουργήσουν μνήμες από τη συνδεσιμότητα.

Στο δικτυακό παράδειγμα οι κοινωνικοί δρώντες οικοδομούν την (τηλε)παρουσία τους στη βάση μιας νέας επιτελεστικότητας, που δεν έχει να κάνει με τη θέση και την κίνησή τους στο χώρο των υλικών αντικειμένων ούτε με το 'ιδίωμα του σώματος' (Goffman, 2001:35) – βασικά στοιχεία κάθε πλαισίου αυτοπρόσωπης αλληλόδρασης – αλλά με τα μηνύματα που στέλνουν, τα σχόλια που απευθύνουν, τις φωτογραφίες και τις αναμνήσεις που κοινοποιούν προς τους άλλους επικοινωνούντες. Η ιδέα της κοινωνικής δικτύωσης, αναγνωρίζει την πληροφοριακή δομή των κοινωνικών θεσμών σαν μία πιο βραχυπρόθεσμη συνθήκη, η οποία βασίζεται στην ανταλλαγή δεδομένων παρά της αφήγησης [narrational]. Σύμφωνα με τον Andreas Wittel «η διαφοροποίηση μεταξύ αφήγησης και πληροφορίας» έγκειται στο ότι «τα κοινοποιημένα σημεία αναφοράς, που υπονοούνται από μια κοινή αφήγηση, δεν είναι πια παρόντα» (Γιαπιτζάκη, Καραγεώργιος, 2019:32). Στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτό αφορά τα κοινωνικά πλαίσια, τις γλωσσικές και χωροχρονικές αναφορές, όπως εκφράστηκαν από τον Halbwachs ως απαραίτητες για τη συλλογική μνήμη.

Για τον Appadurai οι διαδικτυακές κοινότητες συνιστούν μια νέα και ετερογενή κοινωνιολογία, καθώς δεν προέκυψαν μέσω της φυσικής ιστορίας της αυτοπρόσωπης αλληλόδρασης, αλλά βασίζονται ακριβώς στην απουσία ή αδυναμία της πρόσωπο-με-πρόσωπο αλληλεπίδρασης (Appadurai, 2003:17). Καθώς δε στηρίζονται στην οικειότητα της καθημερινής συναναστροφής, βασίζονται:

στη διερεύνηση των δυνατοτήτων για μιμητική κοινωνικότητα, στην κατασκευή ταυτοτήτων μέσω συμβάσεων ή 'ψευδών' ταυτοτήτων και στην παραγωγή κλωνοποιημένων κοινωνικοτήτων, που προσπαθούν να κατασκευάσουν πλήρεις κοινωνικούς κόσμους από υποκατάστατα ταυτοτήτων, ιστορίας και συγγένειας. Οι διαδραστικοί ηλεκτρονικοί χώροι ιωθούν την προσθετική κοινωνικότητα στα άκρα, αναζητώντας μια ουτοπία εκλεκτικής κοινωνικοποίησης πέραν της κοπιαστικής εργασίας της πραγματικής αλληλεπίδρασης. (Appadurai, 2003:18)

Η αλληλεπίδραση στο πλαίσιο του δικτυακού παραδείγματος τονίζει την διάκριση μεταξύ επιφανειακής μνήμης [thin memory] και της πυκνής μνήμης [thick memory] που διαθέτει ιστορικό βάθος.

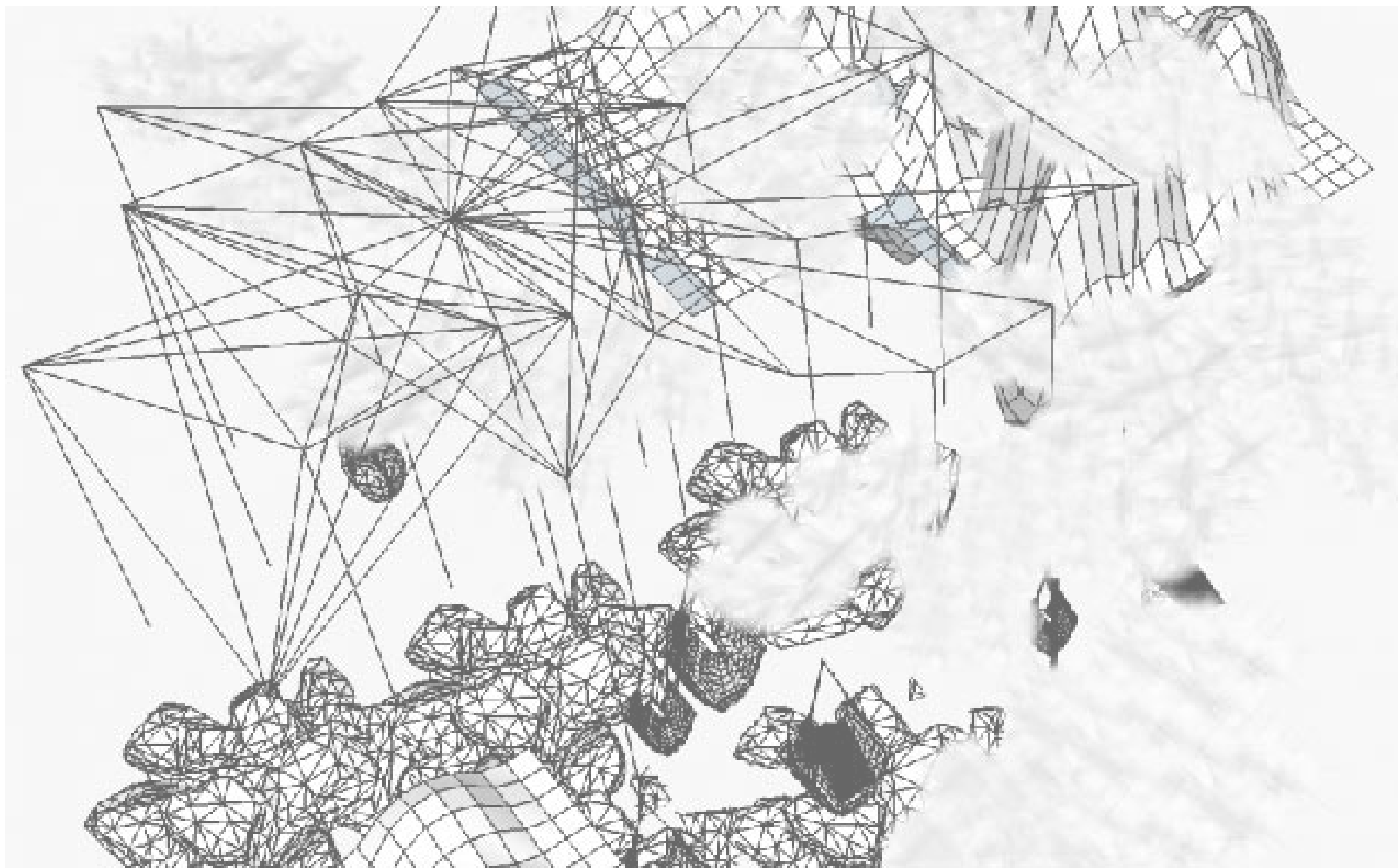
Η επιφανειακή μνήμη είναι 'πραγματική' και εύκολα σχηματίζεται από ένα μέσο ως κείμενο, αριθμητικές εγγραφές, ήχος, εικόνα, κλπ. [...] Η πυκνή μνήμη είναι ενσωματωμένη σε ένα πλαίσιο, συναισθηματική, πλούσια σε περιεχόμενο, άυλη [...] Η πυκνή μνήμη είναι πολύ περισσότερα από διάσπαρτα νήματα επιφανειακής μνήμης δεμένα μεταξύ τους, έχει συναισθηματικό και συνθετικό βάθος που είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των επιμέρους τμημάτων του. (Dodge and Kitchin, 2007: 438)

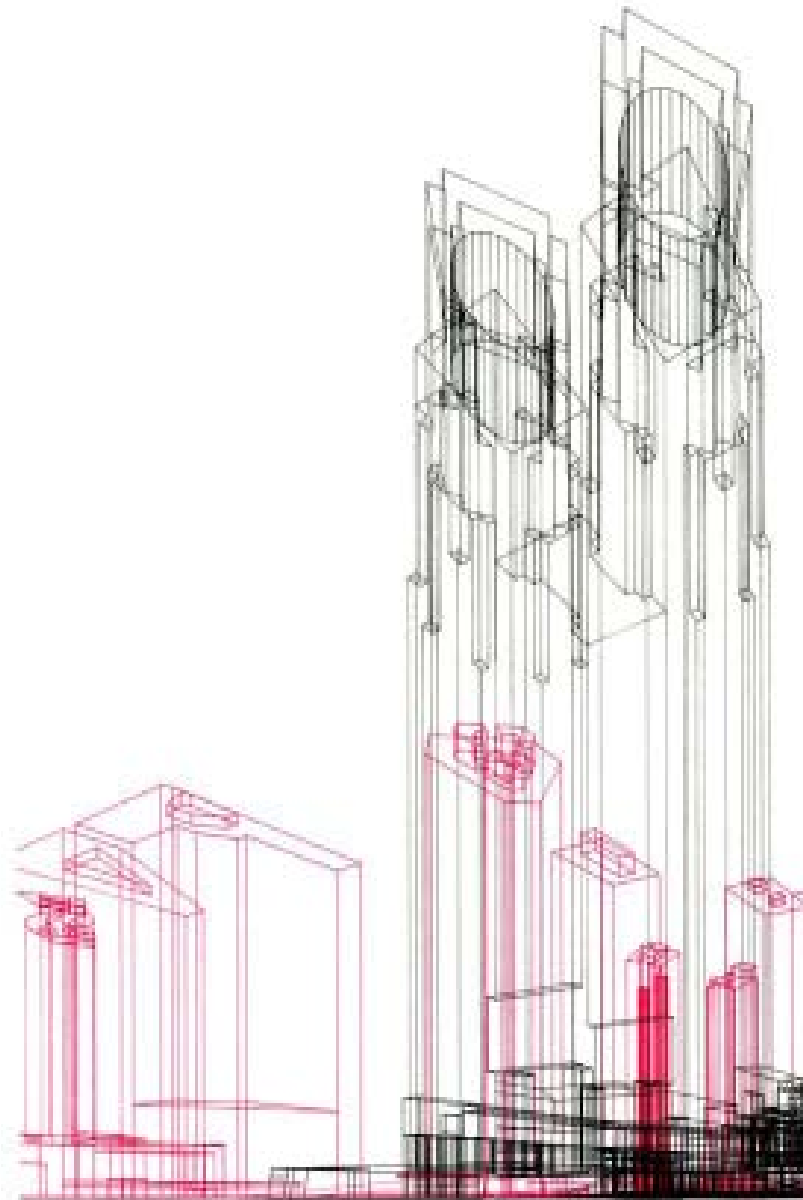
Παρ' όλα αυτά στο δικτυακό παράδειγμα μπορούν να αναδειχθούν συλλογικές μνήμες με ένα νέο τρόπο, που προκύπτει από τη δημιουργική αξιοποίηση της πρακτικής της ψηφιακής αρχειοθέτησης. Το αρχείο «αντί να παρουσιάζεται ως το τυχαίο

αποθετήριο προκαθορισμένων κοινοτήτων (όπως η εθνική κοινότητα), επιστρέφει στην πιο γενική διάστασή του, ως ένα εμπρόθετο πεδίο για την παραγωγή προβλεπόμενων αναμνήσεων από συνειδητές κοινότητες» (Appadurai, 2003:17). Οι σύγχρονες τεχνολογίες μπορούν να παίζουν καθοριστικό ρόλο, καθώς μπορούν να αποτελέσουν κοινωνικό πεδίο ενεργούς συμμετοχής σε μνημονικές πρακτικές σε έναν διεθνή δικτυωμένο χώρο.

3.4 συμπερασματικά

Στο δικτυακό παράδειγμα, η σχέση μεταξύ της ανεπίσημης συλλογικής μνήμης και του αρχείου αν και αποκαθίσταται σε ένα μεγάλο βαθμό, αναπτύσσεται προς δύο αντίθετες κατευθύνσεις. Εν μέρει, η πρακτική της ψηφιακής αρχειοθέτησης μπορεί να θεωρηθεί ως μια μορφή κοινωνικής παρέμβασης, μια συμμετοχική κοινωνική πρακτική και πράγματι, όπως υποστηρίζει ο Arjun Appadurai, είναι πιθανό να εισέλθουμε σε ένα στάδιο στο οποίο η συλλογική μνήμη και το αρχείο έχουν συνεκτικές και αμοιβαία διαμορφωτικές δυνατότητες, που δεν εγκλωβίζονται πλέον από επίσημους θεσμούς, χωρίς ωστόσο η πιο οριζόντια δομή να εξαλείφει πλήρως τη διάκριση μεταξύ επίσημων φορέων και κοινωνικών δρώντων. Σε μια τέτοια προοπτική, η συλλογική μνήμη γίνεται θέμα εκλεκτικών συγγενειών, ενεργητικής συμμετοχής και προσωπικής προσπάθειας. Ωστόσο, τα ίδια τα υλικά ίχνη της μνήμης αποφυσικοποιούνται, δημιουργώντας προβληματισμούς. Με τον αντίλογο να αναφέρεται στη λήθη «όχι μια αδυναμία η σφάλμα, αλλά [...] μια χεραφετημένη πρόοδος, που προφυλάσσει τους ανθρώπους από το βάρος της ιστορίας» (Dodge and Kitchin, 2007: 441).

4.0 διαμεσολαβούμενες αστικές εμπειρίες

4.1 locative media και αστική εμπειρία

4.2 συλλογική συγγραφή _ τοποθετώντας αφηγήσεις

4.3 επαυξημένες αστικές εμπειρίες

4.4 συμπερασματικά

4.0 διαμεσολαβούμενες αστικές εμπειρίες

Το τέλος του προηγούμενου αιώνα χαρακτηρίστηκε ως η αρχή της ψηφιακής εποχής και κινητοποίησε μια πληθώρα συζητήσεων, γύρω από την υλικότητα του χώρου, καθώς και διάφορα ουτοπικά ή δυστοπικά σενάρια, που αφορούσαν τις ταχύτατες τεχνολογικές εξελίξεις. Το ερώτημα πλέον μετατίθεται στο τι συμβαίνει όταν οι υπολογιστικές συσκευές μικραίνουν και δρουν στο παρασκήνιο και ο αστικός χώρος επαυξάνεται μέσα από ένα νέο layer, αυτό της ψηφιακής πληροφορίας. Τελευταία πολλές είναι οι πρωτοβουλίες, που εστιάζουν στον τρόπο που μπορεί να αξιοποιηθεί η ψηφιακή πληροφορία, προς όφελος του υλικού αστικού χώρου, με το ενδιαφέρον να συγκεντρώνεται γύρω από τη δυνατότητα συμμετοχικής συγγραφής [collaborative authoring] και «πως μπορεί να αποκαλύψει τις κρυφές γεωγραφίες της μνήμης» (Crang&Graham, 2007:791). Αντικείμενο αποτελούν οι μνήμες και οι αποσιωπήσεις του παρελθόντος της πόλης, ο βιωμένος χώρος, ο αποκλεισμός και οι Άλλες φωνές. Στην τελευταία αυτή ενότητα, επιχειρείται η ανάλυση μιας σειράς καλλιτεχνικών πρακτικών, που στηρίζονται στα εντοπισμένα δίκτυα [locative media] και εκμεταλλεύονται την προφορική μαρτυρία και τις διαδικασίες ψηφιακής αρχειοθέτησης, για τον εμπλουτισμό του αστικού τοπίου και την προσέγγιση ενός διαφορετικού τρόπου αποτύπωσης της συλλογικής μνήμης, που ενισχύουν την νοητική της υπόσταση, έναντι ενός στατικού μορφολογικού σχήματος. Παράλληλα, δίνουν την δυνατότητα στα διαφορετικά υποκείμενα ή ομάδες μνήμης

μνήμης να συμμετάσχουν σε ένα διάλογο για τη συλλογική μνήμη της πόλης, να αλληλεπιδράσουν με αυτή δημιουργώντας τις δικές τους ερμηνείες, να επαναπροσδιορίσουν το αστικό τοπίο και να διαμορφώσουν την εικόνα και την ατμόσφαιρα που αυτό προσδιορίζει τοποθετώντας τις δικές τους ψηφίδες μνήμης.

4.1 locative media και αστική εμπειρία

Το διαδίκτυο και η έννοια του κυβερνοχώρου διέπυναν αναμφίβολα τη συνείδησή μας για τη δυνατότητα ενός 'χώρου ροών', νοούμενου ως μια διαρκή, ασυνεχή, υπερκειμενική διασύνδεση μεταξύ άϋλων και κατανεμημένων κόμβων.

Και δεν είναι μόνο αυτό. Η ψηφιακή επικοινωνία αναδιαμορφώνει τους παραδοσιακούς ρυθμούς της καθημερινής ζωής. [...] Τα πρώτα χρόνια της βιομηχανικής εποχής των 'χαζών' συσκευών έχει τελειώσει, τα πράγματα τώρα ακούραστα, 24/7, σκέφτονται και συνδέονται. (Mitchell, 2000:5)

Πλέον, η επιλογή του μέσου δεν υφίσταται την περιοριστική ακινησία ενός desktop υπολογιστή. Αντίθετα:

ο υπολογιστής παύει να υφίσταται καθ' αυτός ή μειώνεται η σαφήνεια με την οποία γίνεται αντιληπτή η παρουσία του -με μικρότερες, χειρίσιμες συσκευές- τόσο σε φυσικό όσο και νοητικό επίπεδο, από το χρήστη (Χαρίτος, 2007:51).

Η απόφαση λαμβάνεται αβίαστα καθώς τα νέα φορητά μέσα [mobile media] 'ακολουθούν' τον χρήστη σε διαφορετικά πλαίσια της καθημερινής του ζωής ως φυσική επέκταση του σώματός του²⁹. Τα νέα συστήματα επικοινωνίας, είναι προσβάσιμα μέσω διεπαφών και βιώνονται ως περιβάλλοντα³⁰,

²⁹Η παρατήρηση αυτή συνάδει με το επιχείρημα του Vilem Flusser ότι σήμερα οι άνθρωποι έχουν γίνει 'διαχειριστές πληροφορίας' [information processors] που πρέπει να αποφασίζουν διαρκώς για το πως θα διαχειρίζονται τα 'επικοινωνιακά ρεπερτόριά' τους. (Flusser, 1990: 399)

³⁰Η έννοια του περιβάλλοντος διεπαφής υπονοεί την ύπαρξη ενός είδους τρισδιάστατου χώρου, ενός περιβάλλοντος δηλαδή, το οποίο λειτουργεί ως πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η αλληλεπίδραση μεταξύ χρήστη και συστήματος.

έχουν δηλαδή χωρική υπόσταση και παρέχουν στους χρήστες μία υβριδικού χαρακτήρα περιβαλλοντική εμπειρία. Ταυτόχρονα, ενσωματώνουν τον 'χώρο ροών' εντός της ίδιας της δομής της πόλης και στο συνεχές της καθημερινής ζωής. Ωστόσο, η διαρκής, ανά πάσα στιγμή και εν κινήσει συνδεσιμότητα, επιτρέπει διαφορετικά πλαίσια αλληλόδρασης να βιώνονται ως ένα συνεχές [seamless] μιας αδιατάρακτης εμπειρίας.

Η διαρκής συνδεσιμότητα παράγει στα πλαίσια αυτής της εμπειρίας μια νέα χωρική συνείδηση «η οποία δεν είναι ούτε αμιγώς εικονική ούτε αμιγώς φυσική» (Souza & Sutko, 2011:24). Αυτή η εμπειρία υπέρβασης του λογικού ορίου του χώρου, μέσω της συγχώνευσης φυσικών και τεχνολογικών επιπέδων, αποδίδεται ως Υβριδικός Χώρος, μια νέα χωρική μορφή που συνάδει με την εποχή των διεισδυτικών μέσων [pervasive media] και των 'πανταχού παρόντων' υπολογιστικών συστημάτων [ubiquitous computing]. Χωρίς την παραδοσιακή διάκριση μεταξύ φυσικών και ψηφιακών χώρων, αναδύεται ένας νέος υβριδικός χώρος όπου ο χρήστης δεν χρειάζεται πλέον να βγει από το φυσικό περιβάλλον προκειμένου να έρθει σε επαφή με τα ψηφιακά περιβάλλοντα. Σαν συνέπεια:

τα όρια μεταξύ ψηφιακών και φυσικών χώρων, τα οποία ήταν διακριτά με το σταθερό Internet, σήμερα θολώνουν και γίνονται δυσδιάκριτα. (de Souza e Silva, 2006:269)

Αυτού του τύπου η εμπειρία σχετίζεται με την έννοια των εντοπισμένων δικτύων ή locative media, που στηρίζονται στη σύγκλιση της κινητής τηλεπικοινωνίας, φορητών και φορετών υπολογιστών [wearable computing], των ασύρματων δικτύων, των ψηφιακών μέσων και παράλληλα προσφέρουν τη δυνατότητα συσχετισμού της ψηφιακής πληροφορίας με πραγματικούς τόπους. Ο Ben Russel επιχειρεί ένα συνοπτικό ορισμό, τονίζοντας τις διάφορες ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνιστώσες που εμπλέκονται στις συζητήσεις σε σχέση με τις τεχνολογίες αυτές, λέγοντας:

Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού είναι πολλά πράγματα: Είναι ένας νέος 'χώρος' στον οποίο πραγματοποιούνται οι παλιές συζητήσεις σχετικά με τον τρόπο που συνδέεται η συνείδηση με ένα τόπο αλλά και με τους άλλους ανθρώπους. Ενα πλαίσιο μέσα στο οποίο προωθείται η ενεργή συμμετοχή, η κριτική, και η άμεση διαμόρφωση των νέων τεχνολογικών εξελίξεων. Ενα πλαίσιο για την εξερεύνηση νέων και παλαιών μοντέλων της επικοινωνίας, της κοινότητας και της ανταλλαγής. Ενα πεδίο για τη διφορούμενη διαμόρφωση και τη ραγδαία ανάπτυξη των υποδομών παρακολούθησης και ελέγχου. (Russel, 2004)

Σύμφωνα με τη Souza e Silva (2003) η σημασία αυτών των αλληλεπιδραστικών περιβαλλόντων επικοινωνίας έγκειται στο γεγονός ότι υποστηρίζουν την «μετάβαση των δυνητικών κόσμων από το διαδίκτυο στο φυσικό περιβάλλον της πόλης». Ενώ, δηλαδή το διαδίκτυο υποστήριζε τη μετάβαση από το φυσικό περιβάλλον στο πλαίσιο 'δυνητικών περιβαλλόντων', η έννοια των locative media σχετίζεται με τον φυσικό χώρο του αστικού περιβάλλοντος και εντοπισμένες δράσεις, την υποκειμενική εμπειρία ενός χώρου, τη σύνδεσή του με ατομικές ενέργειες και προθέσεις.

Προς την κατεύθυνση αυτή, ο Julian Bleecker ορίζει τα εντοπισμένα δίκτυα λέγοντας:

Τα locative media [...] δημιουργούν εμπειρίες που λαμβάνουν υπόψη τους την τοποθεσία του ενδιαφέροντος, τυπικά ανάγοντας τη συγκεκριμένη τοποθεσία από 'συντεταγμένες' στο επίπεδο του υπαρκτού, κατοικημένου, εμπειρικού, ζωντανού τόπου. Αυτά τα μέσα μπορούν να εμβαθύνουν στο ιστορικό υπόβαθρο ενός χώρου και να αποκαλύψουν γεγονότα ή ιστορίες. Οι εμπειρίες των locative media μπορούν επίσης να διαπεράσουν το χώρο, συνδέοντας εμπειρίες από μικρές ή μεγαλύτερες, γεωγραφικές, εμπειρικές ή προσωρινές αποστάσεις. Στο σύνολό τους,

τα locative media αναφέρονται στη δημιουργία μιας χωρικής εμπειρίας της οποίας η αισθητική βασίζεται σε ένα φάσμα χαρακτηριστικών, από την καθημερινότητα έως τη βαριά σημασιολογία της βιωμένης εμπειρίας [...]» (Γιαπιτζάκη, Καραγεώργιος, 2019:58).

Όπως συμπληρώνει ο Δημήτρης Χαρίτος:

τα locative media είναι μέσα επικοινωνίας στενά συσχετισμένα με συγκεκριμένες τοποθεσίες, που είτε υποβοηθούν την καταγραφή και ανάκτηση της πληροφορίας σε σχέση με τις τοποθεσίες αυτές, είτε μπορούν να ενεργοποιήσουν αληθινές κοινωνικές δραστηριότητες και αλληλεπιδράσεις, χαρακτηριστικά που τονίζουν την υπόστασή τους ως μέσα διαπροσωπικής και από υπολογιστή διαμεσολαβημένης επικοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι εντοπισμένοι χώροι οργανώνουν την ανθρώπινη εμπειρία περί των παρυφών συγκεκριμένων τοποθεσιών, ενώ οι χώροι ρούν συνδέουν ηλεκτρονικά, διακριτές και απόμακρα ευρισκόμενες τοποθεσίες σε ένα αλληλεπιδραστικό δίκτυο (Χαρίτος, 2007:57).

Καθώς οι χρήστες κινούνται μέσα στο φυσικό αστικό περιβάλλον, προσλαμβάνουν τη διαμεσολαβημένη πληροφορία μέσω των φορητών τους συσκευών επικοινωνίας, ενώ μπορούν και οι ίδιοι μέσα από την ανάπτυξη λογισμικού 'επισήμανσης' [geotagging, annotation] να παρέχουν πληροφορία, οπουδήποτε έχουν πρόσβαση. Η πληροφορία αυτή μπορεί να αφορά τις προσωπικές εμπειρίες τους από μια τοποθεσία, όπως φωτογραφίες, ήχους βίντεο ή συνδυασμούς πολυμέσων και μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη δημιουργία, τη σύνταξη και τον εμπλουτισμό ανοιχτών αστικών χαρτών, ανά τοποθεσία ενδιαφέροντος. Ο ίδιος ο φυσικός χώρος μετατρέπεται σε χώρο δεδομένων και πληροφορίας [dataspace], καθώς ο ψηφιακός ιστός δημιουργεί ένα διαρκώς πυκνότερο στρώμα

πληροφορίας που 'επι-τίθεται' πάνω στον δομημένο και υλικό ιστό της πόλης, έτσι ώστε αυτό που ήταν αμιγώς ψηφιακό (η πληροφορία) τώρα να συγχωνεύεται με την ύλη που την εμπεριέχει. Παράλληλα, μιλάμε για 'επαυξημένη πραγματικότητα' [augmented reality] και 'επαυξημένο χώρο' [augmented space], δηλαδή έναν χώρο δεδομένων, ο οποίος, θεωρητικά, συμβολίζει ένα συνεχές πεδίο το οποίο εκτείνεται σε όλο το εύρος του φυσικού χώρου³¹ (Κολοκυθάκου, 2015:74).

Σε μια προσπάθεια επεξήγησης της σύγχρονης αστικής εμπειρίας με την ενσωμάτωση του ψηφιακού κόσμου, ο Martijn de Waal διανέιζεται τα λόγια του καλλιτέχνη και αρχιτέκτονα Mark Shepard «μια εμπειρία που διαμορφώνεται από τη βάση δεδομένων του αστικού χώρου του 21ου αιώνα» (De Waal, 2011:2), ενώ χρησιμοποιεί τον όρο 'Sentient City' για να περιγράψει μια διττή κατεύθυνση 'ανταλλαγής πληροφορίας' ανάμεσα στην πόλη και τους χρήστες, αλλά και μεταξύ των χρηστών-κατοίκων της. Για παράδειγμα, μέσω 'χωρικών επισημάνσεων' είναι δυνατό κατά τη διέλευση από συγκεκριμένες τοποθεσίες να 'αισθανθεί' κανείς εναλλακτικές ιστορίες, που αφορούν τις θέσεις αυτές, χωρίς την απαίτηση της ταυτόχρονης φυσικής παρουσίας. Χωρίς να αγνοεί τα ζητήματα που αφορούν την πρόσβαση ή τη διαχείριση της πληροφορίας, στο σύντομο άρθρο του ο de Waal αναγνωρίζει πρωτίστως την πόλη, ως πεδίο συνύπαρξης και αναζητά πως οι νέες τεχνολογίες αναδιατυπώνουν τα ζητήματα ταυτότητας, καθημερινής εμπειρίας και πως μπορούν να συνεισφέρουν στην αναβίωση του αστικού τοπίου.

³¹ Με μια πιο κριτική ματιά, οι Mark Graham και Matthew Zook εξηγούν ότι ο πολλαπλασιασμός των χωρικών επισημάνσεων ουσιαστικά διαστρωματώνει τον χώρο, ορατοποιώντας ορισμένες τοποθεσίες (και πτυχές αυτών) και ταυτόχρονα αφήνοντας άλλες στο σκοτάδι. (Graham, Zook, 2011: 115–132)

³² Το πρόθεμα 'αντι' αναφέρεται στη bottom-up διαδικασία.

4.2 συλλογική συγγραφή _ τοποθετώντας αφηγήσεις

Σύμφωνα με τους Stephen Graham and Mike Crang, τα locative media έχουν επεκτείνει τις δυνατότητες για συμμετοχικές πρακτικές, όπως η συμμετοχική συγγραφή [collaborative authoring], μέσω των οποίων ο αστικός χώρος μπορεί να εμπλουτιστεί με κοινωνικά χαρακτηριστικά. (Crang&Graham, 2007:808). Καλλιτεχνικές πρακτικές στηρίζονται σε αυτή την πτυχή των locative media, με σκοπό την ανάκτηση διαφορετικών αφηγήσεων και ιστοριών για ένα συγκεκριμένο τόπο, είτε επιχειρούν να εκμεταλλευτούν τη δυνατότητα που παρέχουν οι σύγχρονες τεχνολογίες για πρόσβαση στα μέσα παραγωγής (και κατά συνέπεια ιστορικής γνώσης) για τη δημιουργία (και τη λήψη) αντι-αρχείων³², για να δώσουν φωνή σε ως τώρα αόρατες ιστορίες και ξεχασμένα συμβάντα. Χαρακτηριστικά οι Graham και Crang επιστρατεύουν τα λόγια του Michel de Certeau:

«Οι τόποι είναι αποσπασματικές και αναδιπλωμένες ιστορίες, παρελθόντα κλεμμένα από τη δυνατότητα να διαβαστούν από τον άλλον, στοιβαγμένοι χρόνοι που μπορεί να ξετυλιχτούν, αλλά βρίσκονται εκεί περισσότερο σαν αφηγήσεις εναναμονή, παραμένοντας σε γριφώδη κατάσταση» για να τονίζουν ότι οι τόποι επιδέχονται περισσότερα από μια μονοσήμαντη ερμηνεία. Η μέθοδος της συμμετοχικής συγγραφής μπορεί να αποκαλύψει ανταγωνιστικές ερμηνείες και μορφές μνήμης. [...] Τα locative media μπορούν να κάνουν ορατές αυτές τις ιστορίες (Crang&Graham, 2007:808).

Σε μια σύντομη συνέντευξη για την παρουσίαση του βιβλίου 'Η μνήμη αφηγείται την πόλη' η Ποθητή Χαντζαρούλα τονίζει μια τέτοια ανάγκη σύνδεσης της αφηγηματικής διάστασης της μνήμης με την πόλη, καθώς μπορεί να δώσει χώρο σε μια οπτική που θα αφηγηθεί την ιστορία της πόλης μέσα από διαφορετικές θέσεις των δρώντων υποκειμένων και μπορούν:

να έρθουν στο φως πολλαπλές ιστορίες της πόλης, διαφορετικές σημασιοδοτήσεις της, αντιμαχόμενες ιστορίες, αποκλεισμοί. Με άλλα λόγια, η πόλη να γίνει αφηγήσιμη μέσα από την οπτική των διαφορετικών υποκειμένων. Ταυτόχρονα, πρέπει να έχουμε στο νου μας ότι δεν παράγονται μόνο ιστορίες της πόλης από τις αφηγήσεις των ανθρώπων αλλά και ο ίδιος ο εαυτός μέσα από τη σχέση του με την πόλη³³.

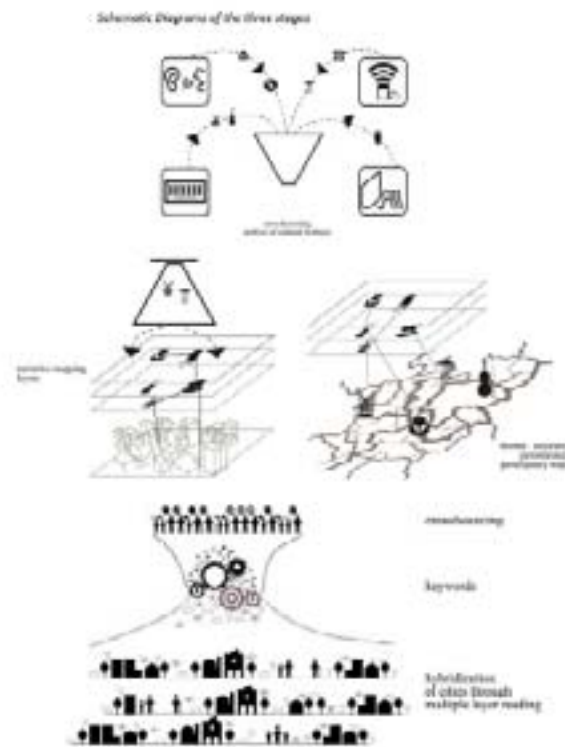
Σε αυτή την κατεύθυνση στοχεύουν εγχειρήματα των locative media, αναζητώντας διαφορετικές προσεγγίσεις για το παρελθόν και τη μνήμη της πόλης. Πολλά από αυτά, επιστρατεύουν βάσεις δεδομένων και ψηφιακά αρχεία, για την παραγωγή εντοπισμένων δράσεων, χωρίς να αναπαράγουν ένα μορφολογικό σχήμα που επιτρέπει την ταύτιση σημείου και γεγονότος, αλλά στηρίζονται σε διαδραστικές προσεγγίσεις που στοχεύουν στο να ενεργοποιήσουν ερμηνείες. Ο υβριδικός χώρος λειτουργεί ως μια 'τομή' ανάμεσα στον εικονικό/ δικτυωμένο χώρο και τον φυσικό χώρο και χρησιμοποιείται για να προβάλει τις πληροφορίες αυτές απεικονίζοντας τις ως μια πολυαισθητηριακή εμπειρία. Αυτό μπορεί να αφορά εξίσου υλικά ίχνη του παρελθόντος ή μνημεία, όπου αποτυπώνεται η επίσημη εκδοχή των γεγονότων ή την ιστορία ενός τόπου, τονίζοντας τις διαφορετικές εννοιολογικές πτυχώσεις της βιωμένης εμπειρίας. Χωρίς επέμβαση στο ίδιο το φυσικό περιβάλλον, ο υλικός χώρος μπορεί να αποτελέσει το υπόστρωμα, όπου εγγράφονται οι 'από τα κάτω οπτικές', ξεχασμένα συμβάντα και απωθημένες όψεις του παρελθόντος και ενεργοποιούν ερμηνείες.

THE PALIMPSEST PROJECT _ Post-ALphabetic Interactive Museum using Participatory, Space-Embedded, Story-Telling

Το 'Παλίμψηστο' αποτελεί ένα εγχείρημα, που αξιοποιεί την προφορική μαρτυρία και τις δυνατότητες της ψηφιακής αρχειοθέτησης και προτείνει μια διαδραστική προσέγγιση της μνήμης μέσω της δημιουργίας ενός υβριδικού περιβάλλοντος. Στην περιγραφή που χρησιμοποιούν οι ίδιοι αρχιτέκτονες, αναφέρονται σε ένα ανοικτό μουσείο, τοποθετημένο στον αστικό ιστό, που ξεκινά από τη συλλογή ενός in-situ αρχείου αφηγήσεων, για να καταλήξει σε μια επαυξημένη εμπειρία στον αστικό χώρο. Το εγχείρημα στηρίζεται σε μια παιγνιώδη προσέγγιση ως προς τη μέθοδο, ενώ ταυτόχρονα στοχεύει σε μια ουσιαστική εμπειρία.

Η πρόταση πραγματοποιείται σε τρία στάδια, τα οποία αλληλοτροφοδοτούνται. Το πρώτο στάδιο αφορά τη συγκέντρωση ενός αρχείου αφηγήσεων, με το κοινό και την προφορική μαρτυρία να κατέχουν κεντρικό λόγο ως πηγή πληροφόρησης [crowd-searching]. Η αναζήτηση προσανατολίζεται στην 'εκσκαφή' των ξεχασμένων ή διαγεγραμμένων συμβάντων στο χρόνο, που αφορούν το παρελθόν της πόλης. Για το σκοπό αυτό, οι αρχιτέκτονες στηρίζονται στην ψηφιακή συμμετοχική αρχειοθέτηση και τη συμμετοχική χαρτογράφηση, προτείνοντας μια 'μετά-αλφαβητική' μέθοδο, δηλαδή τη χρήση εργαλείων που βασίζονται στην αμεροληψία, στην ισότητα και στη διαδραστικότητα και παράγουν μια πολυφωνική-μωσαϊκή απεικόνιση των συμβάντων/ αφηγήσεων. Αφού οι απαραίτητες πληροφορίες έχουν συλλεγεί, το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει τη δημιουργία ενός αφηγηματικού χάρτη συνδεδεμένου με τον τόπο, όπου προσφέρεται μέσω της προσθαφαίρεσης layers, η δυνατότητα ανακατασκευής και αναδιάταξης στο χρόνο, συμβάντων και αφηγήσεων, με σκοπό την επανερμηνεία τους. Στο τελευταίο στάδιο, οι πληροφορίες που έχουν συλλεγεί απεικονίζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελούν μια άυλη, πολυαισθητηριακή εμπειρία, που καθιστά δυνατή την ενεργοποίηση διαφορετικών κάθε φορά ερμηνειών.

³³ Συνέντευξη στο <https://enthemata.wordpress.com/2014/03/01/riki-pothiti/>

34 Benjamin, W. (2004). Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας στο <https://www.openbook.gr/theseis-gia-ti-filosofia-tis-istorias/>

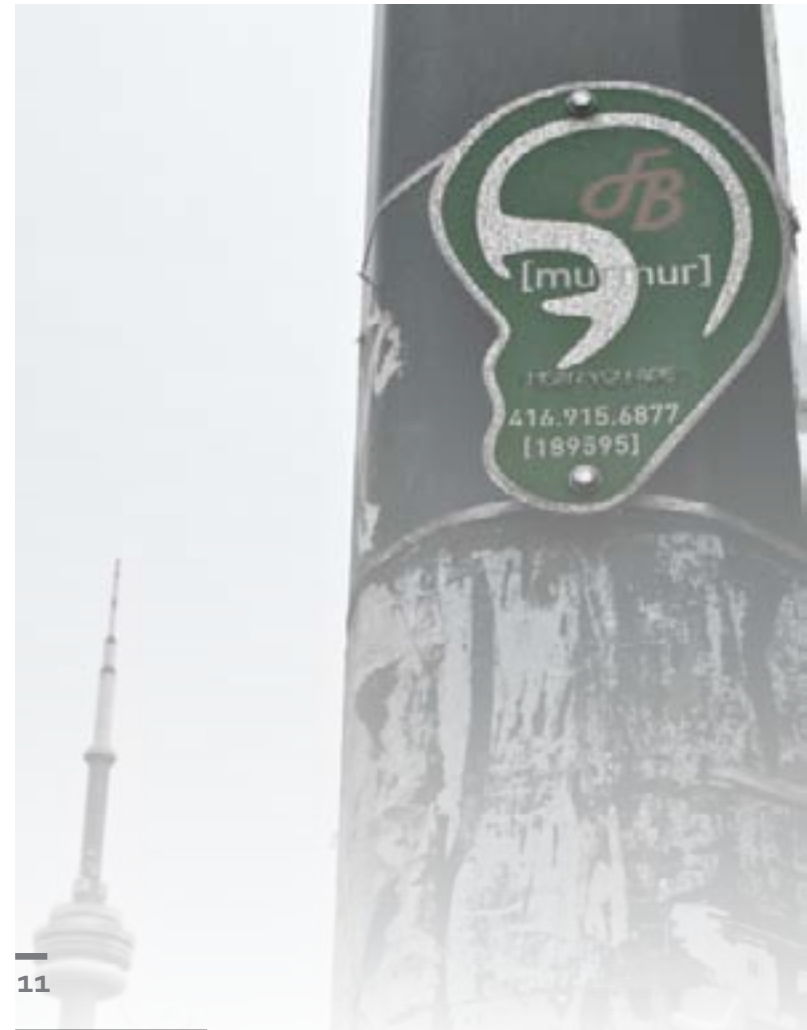
Η ιδέα της ενεργοποίησης και της διαδραστικότητας, κατέχει κεντρικό ρόλο, καθώς σύμφωνα με τους αρχιτέκτονες, το παρελθόν υπάρχει στα καλυμμένα και ξεχασμένα στρώματα της μνήμης, ενώ το μέλλον στις συνδέσεις που δημιουργούνται μέσα από προσωπικές, υποκειμενικές ερμηνείες που αναμένεται να εγγραφούν στον ιστό της πόλης. Με τον τρόπο αυτό το εγχείρημα στηρίζεται στην 'εκσκαφή' που προτείνει ο Walter Benjamin, ο οποίος τονίζει ότι το παρελθόν είναι ζωντανό και μάλιστα βρίσκεται μπροστά και όχι πίσω. Για τον ιστορικό, η συνέχεια της ιστορικής αφήγησης, που θέλει να εμφανίσει το παρόν σαν το αποτέλεσμα του παρελθόντος διανοίγεται και αναζητά εκείνα τα σημεία καμπής στην ιστορία, όπου υπήρχαν δυνατότητες για μια ίσως διαφορετική πορεία. Η αναφορά στο παρελθόν δεν νομιμοποιεί ούτε επιβεβαιώνει, αλλά αναζητά τις δυνατότητες του παρόντος. Μία τέτοια ανάγνωση της πόλης, προϋποθέτει ακριβώς όπως και στην ιστορία, την αναίρεση της ψευδαίσθησης της συνέχειας και την αναζήτηση της φυσιογνωμίας των υλικών ιχνών με μια μέθοδο που να συγκρίνει ιστορικά απομακρυσμένες μεταξύ τους πραγματικότητες. «Στην ιδιαίτερη παράθεση αυτών των ευρημάτων θα γεννηθεί εκείνη η αποκαλυπτική γνώση που μεμιάς θα φωτίσει το παρελθόν και το παρόν δίνοντας τελικά νόημα στο τώρα». Με αυτό τον τρόπο, στα ξεχασμένα ή διαγεγραμμένα συμβάντα βρίσκονται εικόνες του παρελθόντος, «οι οποίες δεν ανασυγκροτούν αυτό που υπήρξε, αλλά αναδεικνύουν την πραγματικότητά του, τη στιγμή κατά την οποία βγαίνει από το σκοτάδι της συλλογικής απώθησης στο φως»³⁴.

Το εγχείρημα διερευνά τη φυσιογνωμία του δημόσιου αστικού χώρου, μέσα από την παράθεση αφηγήσεων και συμβάντων από διακριτές χρονικές περιόδους, καθιστώντας δυνατή τη σύγκρισή τους και υποκινώντας ερμηνείες στο παρόν, που μπορούν τον επανοηματοδοτήσουν στο μέλλον. Ωστόσο, αυτό δεν περιλαμβάνει την επέμβαση στον ίδιο τον υλικό χώρο, αλλά υποκινείται μέσα από μια επαυξημένη, υβριδική εμπειρία. Το παρελθόν της πόλης, αναδύεται μέσα από μνήμες και αφηγήσεις, όπου ο υλικός χώρος λειτουργεί ως υπόστρωμα που αποτυπώνει το παρελθόν και αναμένεται να εγγραφεί το μέλλον.

Project [Murmur] and the Performativity of Space

Το [murmur] είναι ένα πειραματικό εγχείρημα με διαδραστικό χαρακτήρα, που στηρίζεται στα locative media, για την παραγωγή τοπο-ειδικών [site-specific] performance. Η ομάδα καλλιτεχνών περιγράφει το [murmur] ως μια περιπατητή νομαδική πρακτική, όπου ο χώρος της πόλης λειτουργεί ταυτόχρονα ως επιτελεστικό τοπίο και 'γεωγραφικός καμβάς', που επαυξάνεται με εναλλακτικές ιστορίες και αφηγήσεις. Η ενεργή εμπειρία μνήμης παράγεται μέσω μιας χωρικής τριαλεκτικής, που εξερευνά τη σχέση μεταξύ του φυσικού χώρου της πόλης, των φανταστικών χώρων της αναπαράστασης (όπως αναπλάθονται μέσα από προφορικές ιστορίες) και του βιωμένου χώρου, ως ανασύνθεση της εμπειρίας των δύο παραπάνω. Στόχος των σχεδιαστών είναι η ανάγκη να ξανασκεφτούμε τις πόλεις όχι ως σύνολα κτιρίων και αντικειμένων, αλλά ως μέρη όπου στην υλικότητα του χώρου λανθάνουν συλλογικές και υποκειμενικές μνήμες και όπου η υλική μορφή της πόλης είναι το αποτέλεσμα επιτελεστικών διαδικασιών παραγωγής χώρου.

Για τους σχεδιαστές του [murmur] τα locative media και οι τοπο-ειδικές performance αναδύονται από πολύ διαφορετικά πεδία, ωστόσο από κοινού δίνουν έμφαση στον τόπο και το εννοιολογικό πλαίσιο των δράσεων ως καταλυτικούς παράγοντες στην παραγωγή νοημάτων. Σε αυτή τη λογική τα locative media περιγράφονται «ως μια συνάντηση του θεάτρου του δρόμου και της διάχυτης πληροφορίας των ασύρματων δικτύων». Το κινητό τηλέφωνο λειτουργεί ως διεπαφή για την επαύξηση του ιστού της πόλης με υπερκειμενικό ακουστικό υλικό, ενώ ταυτόχρονα αμφισβητεί την ηγεμονία της όρασης προάγοντας ένα είδος πολυ-αισθητηριακής αισθαντικότητας και προωθώντας την ενεργή συμμετοχή³⁵. Σύμφωνα με τον Douglas Rushkoff, ενός εκ των καλλιτεχνών που συμμετέχουν:

11

35 Εδώ γίνεται αναφορά στη Θεωρία των Μέσων του Marshall McLuhan. Ο McLuhan εισάγει τη διάκριση μεταξύ κρύων και ζεστών μέσων [cold and hot media]. Τα ζεστά μέσα (όπως φωτογραφίες, ραδιόφωνο, διαλέξεις και έντυπα μέσα) αφήνουν λίγο χώρο για ερμηνεία, ενώ τα κρύα μέσα (όπως ο λόγος, το τηλέφωνο και η τηλεόραση και ζητούν ενεργή προσοχή). Παρόλο που η ταξινόμηση επιδέχεται συζήτησης, αυτό που έχει σημασία είναι η διάκριση μεταξύ των μέσων στη βάση του χώρου που αφήνουν για συμμετοχή και ερμηνεία (Σιαπέλα, 2010).

Ο όρος locative δεν υπονοεί τον τόπο, αλλά μια συγκεκριμένη τοπικά συνθήκη, της οποίας μορφή, ξεδιπλώνεται στο χώρο και στο χρόνο, παρέχοντας μια εμπειρία που μπορεί να γίνει αντιληπτή μετά το τέλος των γεγονότων.

Το εγχείρημα χρησιμοποιεί μια συλλογή προφορικών ιστοριών για διάφορες τοποθεσίες της πόλης. Βασικό ζητούμενο είναι η πολλαπλότητα, τόσο στην πολυφωνική συλλογή αφηγήσεων, όσο και στις μεταξύ τους ποιοτικές υφές (από νοσταλγικές, διασκεδαστικές, ιστορικές έως και βαθιά προσωπικές). Αναζητείται δηλαδή, η υποκειμενική, ενσώματη [embodied] ματιά των αφηγητών για μια εμπειρία τους σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, που αντιτίθεται σε μια ενοποιημένη και αποστασιοποιημένη μουσειακή προσέγγιση. Στη συνέχεια οι εμπειρίες αυτές λαμβάνουν τη μορφή ακουστικών ιστοριογραφιών, οι οποίες αναπαράγονται μέσω κινητού τηλεφώνου που δίνεται στο κοινό σε συγκεκριμένα σημεία.

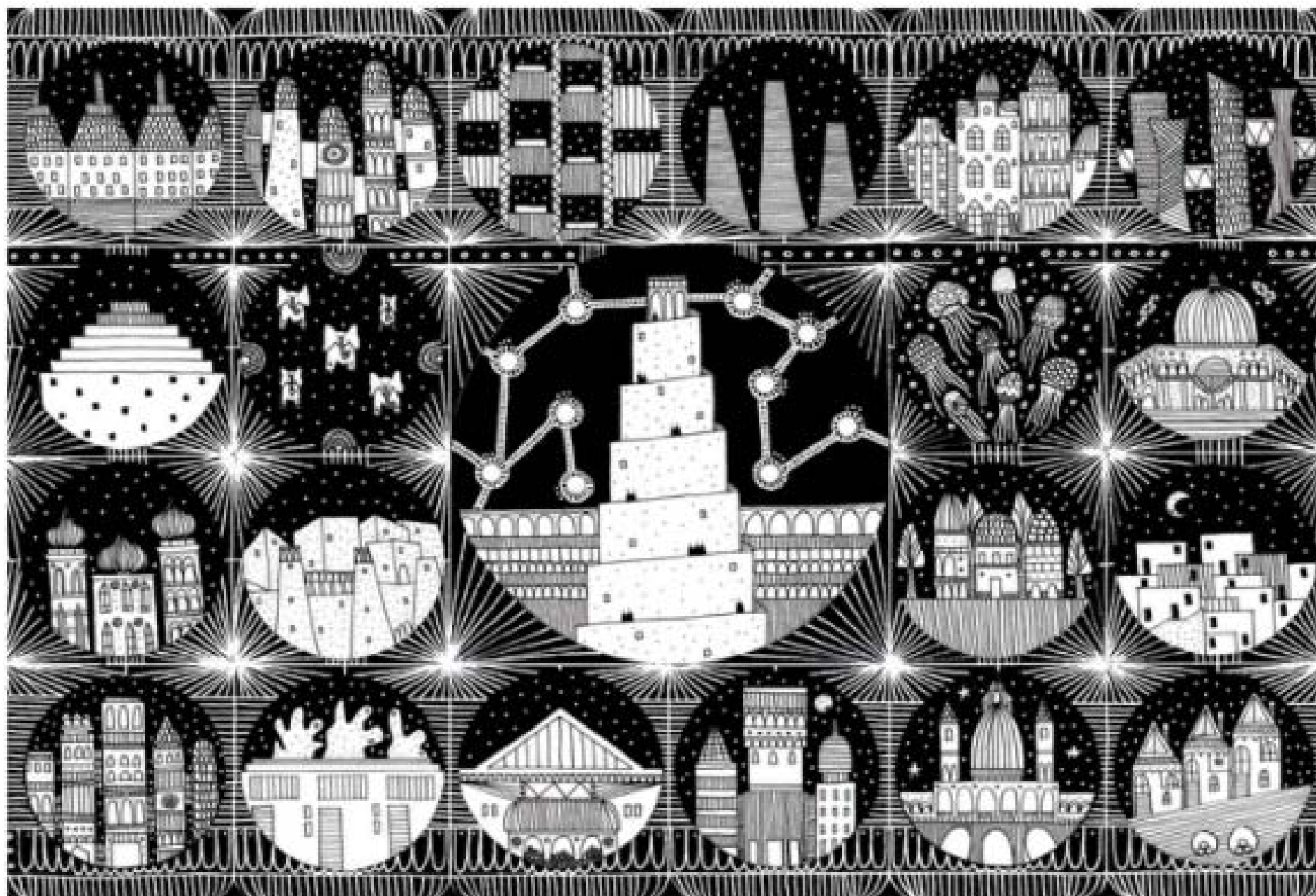
Η πρώτη επιτέλεση αφορά την ιστορία του απομακρυσμένου αφηγητή, η οποία κατασκευάζει ένα 'νοητικό σκηνικό μνήμης' για το κοινό, καθώς το αφηγείται. Η ιστορία αυτή αναλαμβάνει το ρόλο της θεατρικής σκηνής, ενώ ο ακροατής είναι ταυτόχρονα θεατής και ηθοποιός, καθώς αποτελεί μέρος της αναπαράστασης, ενώ επεξεργάζεται τη δική του παραγωγή νοήματος «σε μια διαρκή ανασύνθεση μεταξύ 'πραγματικού' και 'φανταστικού' χώρου», υλικών αναφορών και κοινωνικο-πολιτισμικών στοιχείων. Στόχος είναι οι ακροατές/ηθοποιοί να παράγουν μια νέα επιτόπια ερμηνεία μεταξύ ιστορικού, υλικού και κοινωνικού χώρου, μέσω της βιωμένης εμπειρίας και να αποκτήσουν μια νέα 'ματιά' για το οικείο, το ήδη γνωστό, το καθημερινό. Παράλληλα, τόσο οι αφηγητές όσο και οι ακροατές εμπλέκονται στις κοινωνικές πρακτικές και αναπαραστάσεις, κατασκευάζοντας τον χώρο της πόλης.

Η κοινωνική διάσταση του αστικού χώρου επαυξάνει την κατανόησή ως ένα σύνολο στιγμών και αναμνήσεων, που επιτελεστικά κατασκευάζονται και ανακατασκευάζονται στο πέρασμα του χρόνου. Για τους σχεδιαστές, η πόλη δεν αποτελεί μια

φυσική, στατική τοπογραφία αποκομμένη από τις κοινωνικές πρακτικές, αλλά διατρέχεται από σχέσεις ιεράρχησης, κοινωνικού ανταγωνισμού, εξουσίας, αποκλεισμού, οι οποίες ενεργά συμμετέχουν στην παραγωγή του χώρου. Μέσα από την επιτέλεστικότητα του χώρου αναδύεται η σχεσιακή οπτική του, που αφορά κοινωνικές πρακτικές, δράσεις και αναπαραστάσεις. Και στα πλαίσια αυτά η έννοια της επιτελεστικότητας χρησιμοποιείται για να περιγράψει την ύλη,

όχι ως τοποθεσία ή επιφάνεια, αλλά ως διαδικασία υλοποίησης η οποία σταθεροποιείται στη διάρκεια του χρόνου ώστε να παράγει ως αποτέλεσμα το σύνολο, τη στερεότητα και την επιφάνεια που ονομάζουμε ύλη (Butler, 1993:55).

Κάθε νέα επιτέλεση σημαίνει την επανεξέταση, την επανεπεξεργασία και την επανερμηνεία. Με αυτόν τον τρόπο, ανακαλύπτουμε ότι η πόλη δεν είναι ένα κανονιστικό σύνολο αντικειμένων, αλλά ο τρόπος που οι σχέσεις και η μορφή της ανακατασκευάζονται μέσω αναπαραστάσεων με την πάροδο του χρόνου. Κάθε ουσιοκρατική προσέγγιση ενός τόπου αποκαλύπτει μια αρχαιολογία της διαφοράς, μια πολλαπλότητα διαστρωματώσεων' η ιζηματογενής σταθερότητα είναι μόνο μια ψευδαίσθηση.

5.ο συμπερασματικά έρευνας

Στην παρούσα ερευνητική εργασία επιχείρησαμε να διερευνήσουμε τη σχέση συλλογικής μνήμης και χώρου, αναγνωρίζοντας τη ως μια ενεργή, δυναμική διαδικασία στο παρόν και εστιάζοντας στη νοητική της διάσταση, όπως αυτή αναδύεται και επεξεργάζεται μέσα από την κοινωνική εμπειρία του χώρου. Έναυσμα για τη μελέτη αποτέλεσε το τέλος της παράδοσης και των μεγάλων αφηγήσεων και η μετάβαση σε αυτό που ο Bauman ονομάζει ρευστή νεωτερικότητα. Βασικά στοιχεία γύρω από τα οποία συγκεντρώθηκε το ενδιαφέρον μας αποτέλεσαν οι νέες σχέσεις χώρου χρόνου, οι σύγχρονες ταχύτητες, η είσοδος της ψηφιακής σφαίρας στο συνεχές της καθημερινής ζωής και η αυξανόμενη διαμεσολάβηση της εμπειρίας. Εκκινώντας την εργασία το ερώτημα που θέσαμε είναι κατά πόσο οι πρακτικές των locative media μπορούν να συμβάλλουν στην κατανόηση του τρόπου που η μνήμη αφηγείται την πόλη, εκμεταλλευόμενες τη δυνατότητα για υπέρθεση πολλαπλών χώρων και νοημάτων στον υλικό χώρο της πόλης και αναγνωρίζοντας ότι:

Οι πρακτικές των locative media δεν παράγουν σχεδιασμένο αρχιτεκτονικό χώρο, ούτε μεταβάλλουν τη δομή και μορφή του υπάρχοντος. Διακόπτουν, παρεμβαίνουν και επαναπροσδιορίζουν τον κυρίαρχο χώρο της πόλης μέσα από συμμετοχικές ενέργειες των κατοίκων, σε ψηφιακό επίπεδο. (Γιαννούδης, 2011)

Αν και οι αντιρρήσεις σχετικά με το σκοπό και χρήση των locative media είναι αρκετές (στρατηγικές διευρυμένης κοινωνικής επιτήρησης, σχέσεις με την βιομηχανία του θεάματος κτλ), αξίζει να διερευνήσουμε αν μπορεί μέσω κατάλληλων διεπαφών η ψηφιακή πληροφορία να λειτουργήσει προς όφελος του υλικού αστικού χώρου. Για τη μελέτη χωρίσαμε την έρευνα σε τέσσερις ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα μελετήσαμε την εγγραφή της μνήμης στον φυσικό χώρο. Αρχικά, αναλύσαμε την έννοια της συλλογικής μνήμης μέσα από το έργο του κοινωνιολόγου Maurice Halbwachs, ο οποίος και αρχικά διατύπωσε τον όρο, περιγράφοντας τη μνήμη ως

μια κοινωνική και ενεργή διαδικασία κατασκευής και ανακατασκευής του παρελθόντος, που λαμβάνει χώρα στα πλαίσια μιας ομάδας και έχει αφηγηματικό χαρακτήρα. Για αυτό και η μνήμη και η λήθη διατηρούν αμοιβαίες σχέσεις, στο βαθμό που οι ομάδες στηρίζονται στο ότι θυμούνται και ξεχνούν κοινά, κατασκευάζοντας τη ταυτότητά τους στο παρόν. Σε αυτή τη διαδικασία, ο χώρος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο. Κάθε ομάδα που επιθυμεί να εδραιωθεί ως ομάδα, επιδιώκει να δημιουργήσει και να διαφυλάξει τους χώρους που δεν λειτουργούν μόνο ως 'σκηνικό' για την αλληλεπίδραση και την επικοινωνία αλλά και ως σύμβολα της ταυτότητάς της και σημεία αναφοράς της μνήμης της. Αυτή η τάση 'χωροποίησης' της μνήμης ισχύει για κάθε είδους ομάδα και εκφράζει τη μονιμότητα της στάσης που υιοθετείται από τα μέλη της έναντι ενός τμήματος του χώρου. Στη συνέχεια εξετάσαμε την κατεργασία της συλλογικής μνήμης μέσα από τη σύνδεσή της με την κοινωνική εμπειρία του χώρου, όπου αναλύθηκαν οι εκφραστικές κινήσεις και η κοινωνική σημασία του ίχνους. Στη μία περίπτωση ο χώρος προσδιορίζεται ως ένα πεδίο άρθρωσης τόπων, όπου η ιδιαίτερη κάθε φορά λογική αυτής της άρθρωσης αντιστοιχεί στην άρθρωση τμημάτων του παρελθόντος με σημερινά χρονικά αλληλουχία. Ενώ στη δεύτερη ο χώρος προσφέρει το σταθερό έρεισμα μιας μνήμης που εντοπίζει, επιβεβαιώνει και αναδεικνύει ίχνη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζουμε τη μετάβαση από τη νεωτερικότητα στη μετανεωτερικότητα, με πεδίο μελέτης τον αστικό χώρο, που δε μπορεί να λειτουργήσει ως ένα κοινά αναγνωρίσιμο δίκτυο από τοποθεσίες που τελείται η συλλογική μνήμη. Αρχικά, αναλύονται οι τόποι μνήμης του ιστορικού Pierre Nora, ο οποίος με το τέλος της παράδοσης αναγνωρίζει την εξασθένηση της 'ζωντανής' μνήμης και την ανάδυση μνημονικών τόπων, νοητών ή φυσικών, που σχετίζονται περισσότερο με αυτό που ο ίδιος ονομάζει μνήμη-ιστορία, καθώς η μνήμη απομακρύνεται από τη βιωμένη εμπειρία και στηρίζεται σε συγκεκριμένες χωρικές εικόνες. Αντίστοιχα, ο ιστορικός Eric Hobsbawm αναφέρεται στις επινοημένες παραδόσεις, που αντικαθιστούν τα έθιμα των παραδοσιακών κοινωνιών. Τα χαρακτηριστικά της σκέψης των δύο θεωρητικών συνοψίζονται στην έννοια του αρχείου, του φιλόσοφου Jacques Derrida, που αναλύεται στη συνέχεια περιγράφοντας την

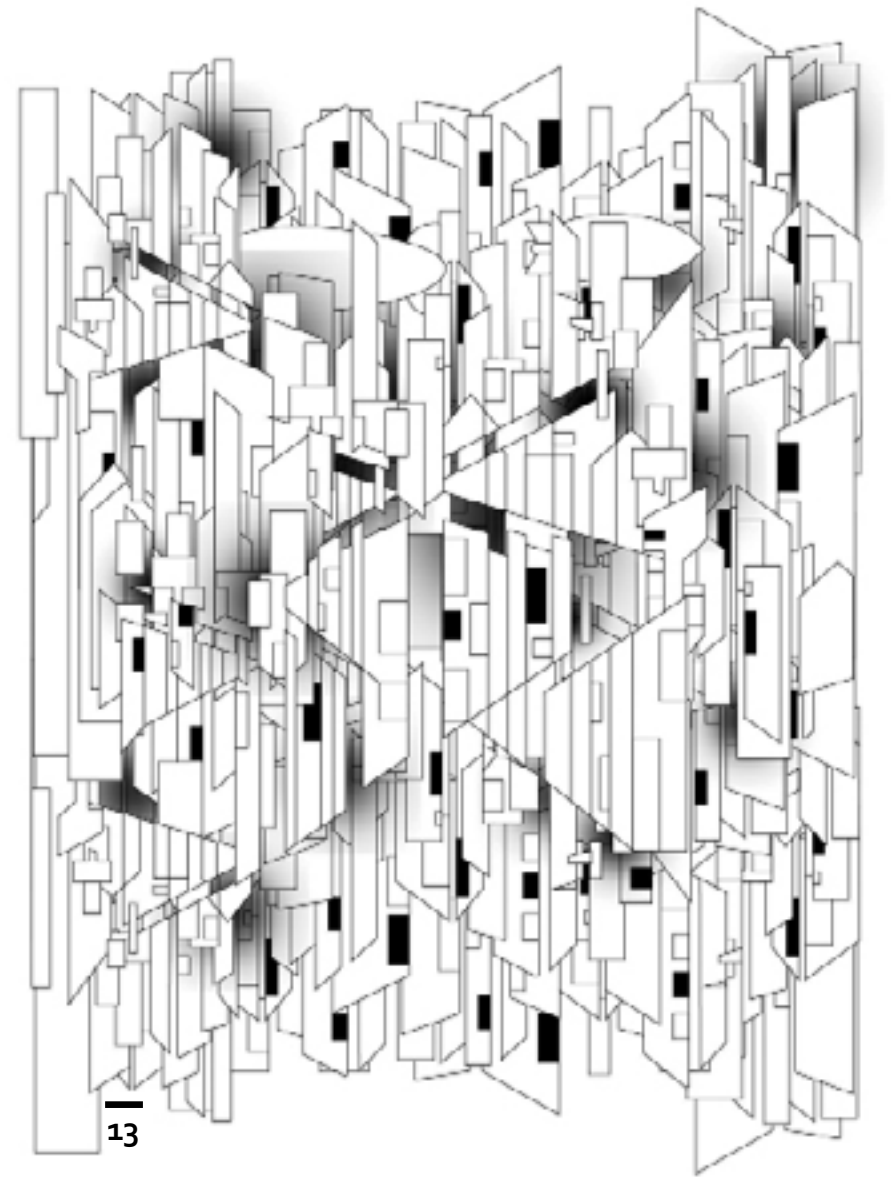
προσπάθεια για τη συγκρότηση μιας επίσημης συλλογικής μνήμης στο δημόσιο αστικό χώρο. Στη συνέχεια επιχειρούμε την ανάγνωση πιο δυναμικών θεωριών που απομακρύνονται από αιτιοκρατικές προσεγγίσεις, αναλύοντας την ταυτότητα ως επιτέλεση. Παράλληλα, η έννοια της επιτελεστικότητας χρησιμοποιείται στην κατανόηση της σχεσιακής οπτικής του χώρου και της μνήμης. Στην κατεύθυνση αυτή αναλύεται ο Τριτοχώρος του Edward Soja, που εισάγει την έννοια της πραγματικο-φανταστικής γεωγραφίας για να περιγράψει την πολλαπλότητα της βιωμένης εμπειρίας, επιχειρώντας το ριζοσπαστικό άνοιγμα με έμφαση το παρόν, ένα άνοιγμα προς ότι διαφορετικό και νέο με σκοπό το συνεχή εμπλουτισμό της χωρικής γνώσης.

Η ραγδαία εξέλιξη των ψηφιακών τεχνολογιών, μεταφέρει την ερευνα στο χώρο ροών, όπου η εκμηδένιση του χρόνου των αποστάσεων και η εμβέλεια της πληροφορίας, αυξάνουν εκθετικά τη δυνατότητα επικοινωνίας. Αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι τόσο η διαφοροποίηση πληροφορίας και αφήγησης, όσο και η αποφυσικοποίηση των υλικών ίχνων, λειτουργούν ανασταλτικά ως προς τον τρόπο που ο ψηφιακός χώρος θα μπορούσε να λειτουργήσει ως πεδίο εγγραφής της συλλογικής μνήμης. Παρ' όλα αυτά ο χώρος ροών όντας ένα πιο όριζοντιο δίκτυο διασύνδεσης, απελευθερώνει το αρχείο από θεσμικά κανάλια ελέγχου, με τρόπο που επιστρέφει στην πιο γενική διάστασή του, ως ένα εμπρόσθετο πεδίο για την παραγωγή προβλεπόμενων αναμνήσεων από συνειδητές κοινότητες.

Τη δυνατότητα αυτή εκμεταλλεύονται καλλιτεχνικές πρακτικές που στηρίζονται στα locative media, με σκοπό την ανάκτηση διαφορετικών αφηγήσεων και ιστοριών για ένα συγκεκριμένο τόπο, για να δώσουν φωνή σε ως τώρα αόρατες ιστορίες και ξεχασμένα συμβάντα. Η 'άυλη' πληροφορία επαυξάνει τον υλικό χώρο της πόλης και δίνει τη δυνατότητα αλληλοεπικάλυψης αφηγήσεων και ιστοριών, προσδίδοντας μια κοινωνική διάσταση στον χώρο, που ανταποκρίνεται στα πολλαπλά πρόσωπα της πόλης και στο εύρος των εννοιολογικών αποχρώσεων της βιωμένης εμπειρίας. Τα locative media μπορούν να εκμεταλλευτούν την πληροφορία αυτή, προς όφελος εντοπισμένων δράσεων, που εξερευνούν τις

δυνατότητες του αστικού χώρου. Μπορούν με αυτό τον τρόπο, να λειτουργήσουν ως εργαλείο εμπλοκής με το χώρο, δημιουργώντας νέες μορφές εμπειρίας και σημασιοδότησης. Σε αυτή την κατεύθυνση τα locative media στηρίζονται στο τριαλεκτικό σχήμα του Soja, εξερευνώντας τη σχέση υλικού, ιστορικού και κοινωνικού χώρου για τη δημιουργία μιας νέας ερμηνείας στο παρόν.

Αν και το κατακερματισμένο πολιτιστικό τοπίο και η αποφυσικοποίηση των υλικών ιχνών της μνήμης δημιουργούν προβληματισμούς, ταυτόχρονα επιτρέπουν στον χώρο να ανοίγεται διαρκώς σε νέες αναγνώσεις, που περιλαμβάνουν μια πληθώρα φωνών, λόγων και ταυτοτήτων. Ο χώρος της πόλης είναι ο γεωγραφικός καμβάς, που επαυξάνεται, δημιουργείται και αναδημιουργείται συνεχώς, συνδυάζοντας αδιάλειπτα το 'προσωπικό' με το 'συλλογικό', το 'δημόσιο' με το 'ιδιωτικό' και την 'άνθρωπινη' ικανότητα με την 'τεχνολογική', σε ένα συνεχές οπτικό-ακουστικό-κειμενικό παρόν, το οποίο δε θα πρέπει να λαμβάνεται ως μοναδικός ορίζοντας της εμπειρίας, αλλά μια συνεχή δυνατότητα επανεκκινήσεων.

13

ελληνική και ξένη βιβλιογραφία

- A** ppadurai, A. (2003). «Archive and Aspiration», στο J. Brouwer και A. Mudler (επιμ.) *Information is alive: Art and Theory on Archiving and Retrieving Data*, Rotterdam: V2_/NAi Publishers, σσ. 14-25
- B** auman, Z. (1998). *Ρευστοί καιροί, Η ζωή στην εποχή της αβεβαιότητας*, μτφρ. Γεώργιος Δ. Κωνσταντίνος, Αθήνα: Μεταίχμιο
- B** ond, L., Craps, S., & Vermeulen, P. (Eds.). (2017). *Memory Unbound: Tracing the Dynamics of Memory Studies*. New York: Oxford: Berghahn Books
- B** utler, J. (1990). *Gender Trouble*. New York and London: Routledge
- B** utler, J. (2006). «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: Δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία» στο Α. Αθανασίου (επιμ.). *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: Νήσος
- C** astells, M. (1996). *The rise of the network society*, Oxford: Blackwell Publishers
- C** onnerton, P. (1989). *How Societies Remember (Themes in the Social Sciences*, σσ. I-IV). Cambridge: Cambridge University Press
- D** errida, J. (1996). *Η έννοια του αρχείου*. μτφρ Παπαγιώργης Κωστής, Αθήνα: Εκκρεμές
- D** e Souza e Silva, A. (2006). *From Cyber to Hybrid: Mobile Technologies as Interfaces of Hybrid Spaces, Space and Culture*, σσ. 261-278

- D** e Souza e Silva, A. (2007) «Interfaces of Hybrid Spaces» στο A. Kavoori και N. Arceneaux, (επιμ.). *The Cell Phone Reader*. New York: Peter Lang, σσ. 19-43
- D** e Waal, M. (2011). «The Urban Culture of Sentient Cities. From an internet of things to a public sphere centered around thing» στο M. Shepard (επιμ). *Towards the Sentient City*. Cambridge MA : MIT Press
- D** odge, M., Kitchin, R. (2007). "Outlines of a world coming into existence': Pervasive computing and the ethics of forgetting. *Environment and Planning B: Planning and Design*, σσ. 431-445
- D** uring, S. (1993). *History, Geography, Modernity in The Cultural Studies Reader*. London: Routledge. σσ. 140
- E** rll, A., & Rigney, A. (2009). «Introduction: Cultural Memory and its Dynamics» στο A. Erll και A. Rigney (επιμ.). *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory*. Berlin: Walter de Gruyter, σσ. 1-14.
- G** arde-Hansen, J. (2009). «MyMemories? : Personal digital archive fever and Facebook. In *Save as... Digital memories*», στο J. Garde-Hansen, A. Hoskins, A. Reading (επιμ), Houndmills Basingstoke: Palgrave Macmillan. σσ. 135-150
- G** offman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*. μτφρ. Μακρυγιάννη Δήμητρα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- H** albwechs, M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*. μτφρ Πλύτα Τίνα. Αθήνα: Παπαζήσης
- H** albwechs, M. (2013). *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*. μτφρ. Ζέη Ελευθερία. Αθήνα: Παπαζήσης
- H** obsbawm, E. J. & Ranger, T. O. (1983). *The Invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press

- L** e Goff, J (1998). Ιστορία και μνήμη, μτφρ. Κουμπουρλής Γιάννης. Αθήνα: Νεφέλη
- L** evy, P. (2001). Δυνητική πραγματικότητα. μτφρ. Καραχάλιος Μιχάλης. Αθήνα : Κριτική
- M** assey, D. (1994). Space, Place and Gender. Minneapolis : University of Minnesota Press
- M** itchell, J.W. (2000). e-topia, 'Urban life, Jim – But not as we know it'. MIT Press
- N** ora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations, (26), σσ. 7-24
- P** inchevski A. (2011) Archive, Media, Trauma. στο Neiger M., Meyers O., Zandberg E. (επιμ.). On Media Memory. Palgrave Macmillan Memory Studies. Palgrave Macmillan, London. σσ. 253-264
- R** adstone, S. & Schwarz, B. (2010), «Mapping Memory» στο S. Radstone και B. Schwarz (επιμ.), Memory. Histories, Theories, Debates. New York: Fordham University Press. σσ. 1-9.
- R** ussell, B. (2004). "ICM Online Reader Introduction". Transcultural Mapping Online Reader. Locative Media Lab
- S** oja, E. W. (1996). Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places. Cambridge, Mass: Blackwell
- V** irilio, P. (2000). Η πληροφορική βόμβα, μτφρ. Τομανάς Βασίλης, Αθήνα: Νησίδες
- W** achtel, N. (2016). «Introduction» στο M. Bourguet, L. Valensi, N. Wachtel (επιμ.). Between memory and history. London and New York: Routledge. σσ. 1-18

- W** illis, K. (2007). «Sensing Place: mobile and wireless technologies in urban space», στο L. Frers και L. Meier (επιμ.), Encountering Urban Places: Visual and Material Performances in the City. UK : Ashgate Press. σσ. 158
- Γ** ιαννούδης, Σ. (2011). «Από τη New Babylon στα Locative Media: Ο δημόσιος χώρος ως νοητική κατασκευή», στο Δημόσιος χώρος αναζητείται: Πρακτικά συνεδρίου, Θεσσαλονίκη: ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, σσ. Β4
- Λ** iάκος, Α. (2007). Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία, Αθήνα: Πόλις
- Μ** αμουλάκη, Ε. (2006). «Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη. Το παράδειγμα της Βαρκελώνης», στο Σ. Σταυρίδης (επιμ.). Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σσ. 165-189
- Μ** αντόγλου, Α. (2005). Μνήμες. Ατομικές – Κοινωνικές – Ιστορικές, Αθήνα: Παπαζήσης
- Μ** αντόγλου, Α. (2010). Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Εκδηλες και λανθάνουσες μορφές συλλογικής σκέψης. Αθήνα: Πεδίο
- Μ** υριβήλη, Ε. (2006). «Από την αναπαράσταση στην Επιτέλεση», στο Ν. Μπουμπάρης, Ε. Μυριβήλη, Δ. Παπαγεωργίου (επιμ.). Πολιτιστική Αναπαράσταση. Αθήνα: Κριτική
- Π** απαλεξόπουλος, Δ. (2011). «Από τον δημόσιο χώρο στον κοινό μέσω του δικτυακού παραδείγματος», στο Δημόσιος χώρος αναζητείται: Πρακτικά συνεδρίου, Θεσσαλονίκη: ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, σσ. ΣΤ5
- Σ** ταυρίδης, Σ. (1990). Η Συμβολική σχέση με το χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο. Αθήνα: Κάλβος
- Σ** ταυρίδης, Σ. (2006). «Η σχέση του χώρου και του χρόνου στη συλλογική μνήμη», στο Σ. Σταυρίδης (επιμ.). Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σσ. 13-41.

- Σ** ταυρίδης, Σ. (2010). Μετέωροι χώροι της ετερότητας, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Χ** ανιώτης, Α. (2017). Η πολιτισμική μνήμη, Γραφή, ανάμνηση και ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς, Αθήνα : Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

διαδικτυακή αρθρογραφία

- E** rnst, W. (2004). The Archive as Metaphor. From archival space to archival time. Διαθέσιμο στο: <https://archivepublic.wordpress.com/texts/wolfgang-ernst/> [τελευταία επίσκεψη: 19 Ιουλίου 2020]
- M** παδά, Κ. και Ματσούκη, Ε. (2010). Προσεγγίσεις στην μνήμη και τους υλικούς μνημονικούς τόπους. Διαθέσιμο στο: http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/bada/Mnimeia_Agalma-ta.pdf τελευταία επίσκεψη [τελευταία επίσκεψη: 19 Ιουλίου 2020]
- N** τάφλος, Κ. (2015). Επιτελεστικές πρακτικές τέχνης. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/3174> [τελευταία επίσκεψη: 19 Ιουλίου 2020]

άρθρα σε περιοδικό

- B** ertens, L. (2020) 'Doing' memory: performativity and cultural memory in Janet Cardiff and George Bures Miller's Alter Bahnhof Video Walk στο Holocaust Studies. 26 : 2. σσ.181-197
- C** rang, M., Graham, S. (2007). 'SENTIENT CITIES Ambient intelligence and the politics of urban space' στο Information, Communication & Society. 10: 6. σσ. 789-817

- E** aket, C. (2008). Project [Murmur] and the Performativity of Space στο Theatre Research in Canada / Recherches théâtrales Au Canada. 29:1.
- F** usser, V. (1990). On Memory (Electronic or Otherwise) στο Leonardo. 23:4. σσ. 397-399
- S** chwartz, J.M., Cook, T. (2002). Archives, records, and power: The making of modern memory στο Archival Science : 2. σσ. 1-19
- S** oja E. (2001). Σε διαφορετικούς χώρους: τι είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική στο Γεωγραφίες : 1. σσ. 11-24
- B** αϊου, Ν. (2006). Ταυτότητες/ετερότητες γυναικών στην πόλη. Ινδικτος : 21. σσ. 151-160
- X** αρίτος, Δ. (2007). Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης στο Ζητήματα Επικοινωνίας : 5. Αθήνα : Εκδόσεις Καστανιώτη, σσ. 51

ερευνητικές εργασίες

- A** ποστολόπουλος, Ι. (2017). Απώλεια μνήμης. (απ-) Εδαφικοποιήσεις μνήμης στη σύγχρονη εποχή. Ερευνητική Εργασία Πολυτεχνείου Κρήτης
- Γ** ιαπιτζάκη, Μ., Καραγεώργιος, Α. (2019). Δημόσιος Χώρος & Δημόσια Σφαίρα σε κρίση : Η διαπλοκή πραγματικού & Εικονικού κόσμου. Ερευνητική Εργασία Πολυτεχνείου Κρήτης
- K** ολοκυθάκου, Θ.Δ. (2015). Ιχνογραφώντας σ/την πόλη: τα Locative Media στις 'διάχυτες' περιπλανήσεις. Ερευνητική Εργασία Πολυτεχνείου Κρήτης

P αυτοπούλου, Ε., Τσιρώνη, Φ. (2018). Περιθωριοποιήσεις στη σύγχρονη πόλη: Το δυναμικό φαινόμενο του αστέγου. Ερευνητική Εργασία Πολυτεχνείου Κρήτης

πηγές εικόνων

- 1** <https://karlomongaya.wordpress.com/2014/08/02/exploring-calvinos-invisible-cities/>
- 2** <https://www.wearch.eu/call-and-response/>
- 3** <https://gr.pinterest.com/pin/4433299604190639/>
- 4** <http://www.vectorstock.com/royalty-free-vector/old-torn-posters-vector-1166669>
- 5** <https://www.archdaily.com/781043/italo-calvinos-invisible-cities-illustrated>
- 6** https://www.researchgate.net/publication/51796604_FluxViz_-_cytoscape_plugin_for_vizualisation_of_flux_distributions_in_networks/figures
- 7** <https://gr.pinterest.com/pin/43769427602977966/>
- 8** <https://oss.adm.ntu.edu.sg/lion0013/tag/invisible-cities/>
- 9** <https://www.cca.qc.ca/en/articles/issues/4/origins-of-the-digital/40596/arata-isozaki-and-the-invisible-technicians>

- 10** <https://www.sindefin.org/pages/projects/palimpsest.html#gallery-3>
- 11** https://efcarletti.wordpress.com/2012/03/24/photos-torontos-back-alley-art-gallery/img_9521/
- 12** <https://www.4cities.eu/wp-content/uploads/2017/10/Fedora.-Image-%C2%A9-Karina-Puente-Frantzen.png>
- 13** <https://gr.pinterest.com/pin/460282024413279116/>

